

CRKVE SV. VIDA NA KLISU I SV. MARIJE U BLIZNI GORNJOJ

Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća

Radoslav Bužančić

UDK: 726.54.033.4:73.033.4|(497.5 Klis)“08”

726.54.033.4:73.033.4|(497.5 Blizna Gornja)“08”

Izvorni znanstveni rad

Radoslav Bužančić

Ministarstvo kulture

Konzervatorski odjel u Splitu

Autor u radu donosi prikaz dviju vladarskih crkava iz IX. st. slična ustroja s *westwerkom*. Uz obje crkve pronađeni su ulomci kamene plastike s dedikacijskim natpisom, od kojih jedan spominje župana a drugi kraljicu. Na Klisu je pronađena ploča s reljefom na temu *Majestas Domini*. Objе crkve spadaju u privatne crkve, tzv. *eigenkirche*, što upućuje na novi način franačke organizacije teritorija s utvrđivanjem feudalnog posjeda (*Ordensburgen*).

Dvije građevine koje dosad nisu bile uvrštene u popis poznate predromaničke arhitekture iz doba postanka hrvatske srednjovjekovne države, iako se njihov srednjovjekovni sloj implicitno podrazumijevao, predmet su ovoga rada.

Riječ je o pronađenim ostacima crkve, arheološkom sloju koji se pouzdano može pripisati kapeli dugo tražene Trpimirove rezidencije na Klisu te o predromaničkom sloju crkve posvećene Rođenju Blažene Djevice Marije na groblju sela Blizna Gornja u trogirskom zaleđu.

Iznimno značenje koje te crkve imaju u graditeljstvu svog vremena daje im izravna povezanost s visokim hrvatskim dostojanstvenicima koji su ih podigli. Nalaz skulpture i tekstovi ispisani na oltarnim pregradama pokazuju da se u oba slučaja radi o crkvama pripadnika srednjovjekovne vladarske elite: crkvu u Blizni Gornjoj mogli bismo povezati sa županom Dridske županije, a kapelu u Klisu s hrvatskim vladarom.

Otkriće novih primjera vladarske arhitekture tog doba otvara mogućnosti detaljnijeg proučavanja starohrvatske graditeljske baštine, i to one koja nastaje u elitnim društvenim krugovima vezanim izravno uz vladarski društveni sloj.

Dvije građevine povezuje vrijeme nastanka, smještaj na imanju dostojanstvenika i prostorni raspored njihovih dijelova. Crkve su jednobrodne s atrijem

pred glavnim ulazom, sagrađenim na način koji odaje posve osobitu arhitektonsku matricu predromaničke arhitekture karolinškog doba s *westverkom*. Radi se o građevinama IX. st., slična ustroja i jednostavna volumena, kojima je znatno bolje sačuvan atrij na zapadnom pročelju nego svetište s oltarom zatvoreno kamenim septumom. U Klisu je ono ostalo neistraženo pod cisternom istočno od crkve, a u Blizni je temeljito pregrađeno u romaničkoj obnovi u XIII. st., koja je slijedila nakon provale Tatara. Pa iako su ostaci predromaničkog sloja u obje crkve nejednoliki sačuvani, upravo usporedba njihovih dijelova može pomoći u preciznijem čitanju njihova izvornog oblika. Znatno bolje sačuvan predromanički sloj crkve Rođenja Blažene Djevice Marije na groblju sela Blizna Gornja pokazuje kako ona pripada takozvanoj grupi crkava s oblim kontraforima, malom broju spomenika iz srednjeg vijeka koje je usporedbom arhitektonskog oblikovanja i natpisa na kamenim ulomcima njihov istraživač S. Gunjača datirao u IX. st.¹

Klis

Na gornjem dijelu tvrđave Klis, posred kasnoantičkog i poslije starohrvatskog kaštela nalazi se crkva sv. Vida, konvertirana turska džamija koju je sagradio Murat-beg Tardić nakon pada Klisa 1537. godine.² Džamija je postala kršćanska crkva posvećena sv. Vidu nakon oslobođenja 1648. godine, kao uspomena na rekonkvistu i povratak Klisa u kršćanske ruke.³ Građevina je centralna oblika, podignuta nad kvadratnim tlocrtom s upisanom kupolom oslonjenom na trompe. Nekadašnja je džamija stradala 1648. godine u bombardiranju artiljerije mletačkoga generala Leonarda Foscola, kada je jamačno pao i vitki minaret sagrađen u sjeverozapadnom kutu crkve, kojem su nekoć iz unutrašnjosti vodila sada zazidana vrata. Umjesto njega, nakon rekonkviste sagrađena je mala preslica sa zvonom, koje više nema.⁴ U crkvu se ulazi s juga, visokim stubama kroz masivne

¹ S. Gunjača, »Radovi na crkvi i groblju Svetog Spasa na vrelu Cetine«, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* za godine 1946-1948., br. 55, Zagreb 1949., str. 87-91; isti, »Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina«, *Starohrvatska prosvjeta* (= *SHP*): III. serija, sv. 3, Split 1954., str. 7-29; isti, »Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje«, *SHP*: III. serija, sv. 2, Split 1952., str. 57-79; isti, »Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na stupovima u Biskupiji kod Knina«, *SHP*: III. serija, sv. 5, Split 1956., str. 65-127.

² Vizitacija splitskog nadbiskupa S. Cupillija iz 1718., Nadbiskupski arhiv u Splitu, S 66, 46-48v, u: L. Katić, »Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka«, *Starine*, 47, Zagreb 1957., str. 255; I. M. Zdravković, »Džamija i česma na Klisu«, *Naše starine* IV, Sarajevo 1957., str. 294-297; A. Duplančić, »Građa za poznavanje kliške tvrđave«, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 17, Zagreb 1991., str. 194, 208; S. Piplović, »Povijesno-prostorni razvitak tvrđave Klis«, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 20-21, Zagreb 1994., str. 86; V. Firić, »Prošlost Klisa«, u: *Tvrđava Klis. 350. obljetnica oslobođenja Klisa od Turaka*, Split 1998., str. 19.

³ Popis državnih zgrada u Klisu 1789. koji je načinio inženjer A. L. Galli, u kojem se opisuje crkva i spominju tri oltara: sv. Vida i Modesta, sv. Marka i oltar Začeha Blažene Djevice Marije. Vidi u: A. Duplančić, *op. cit.* (2), str. 208.

⁴ *Ibidem*.

Crkva sv. Vida u Klisu

zidove uspinjući se gotovo dva metra od ulice prema središtu građevine, na razinu današnjeg poda. Građevina je impostirana na visokom podnožju koje dominira okolicom, a njezina se vanjšina doima vješto proporcijiranom. Unutrašnjost je polumračna, a oskudno svjetlo ulazi kroz vrata i četiri prozora, po dva na jugu i sjeveru. Kamena dekorativna plastika pripada uglavnom baroknom ukrasu XVII. stoljeća, poput škropionice uklesane u vrhu mramornog stupića s desne strane ulaza, datiran s natpisom iz 1658. godine, ili kamene krstionice s kamenicom u obliku školjke uzidane u zid na način kako su se u zidove ugrađivala kamena pila. Pragovi koji uokviruju zdjelu za svetu vodu dekorirani su plitkim reljefom s prikazom trofejnog oružja. Na mramornoj je ploči iznad vrata natpis iz 1743., postavljen u spomen obnove crkve u XVIII. stoljeću.⁵ Kupola turske džamije, nad osmerokutnim tamburom, izvana je bila žbukana, a vjerojatno je imala limeni pokrov. Za popravku konvertirane crkve, nakon zauzimanja Klisa, nad tjemnom kupole sagrađen je tambur visok otprilike metar i pol, nad kojim je drveno krovništje s pokrovom od kupe kanalice.⁶ Istočno od crkve nalazi se prostorija presvođena bačvastim svodom s čije je južne strane cisterna za vodu. Istočnije od toga po-

⁵ Opisujući crkvu prije obnove, Cupilli u vizitaciji iz 1718. piše da ima tri oltara, od kojih je jedan sv. Barbare. Pokraj oltara natpis je (kojeg više nema) iz 1662. na kojem se ističe da su zaštitnici tvrđave Gospa i sv. Vid mučenik. Natpis je vjerojatno nestao za obnove crkve 1743. g.

⁶ U opisu obnovljene crkve iz 1789. spominje se zidana kamena crkva kvadratna tlocrta s kupolom, krova pokrivena kamenim pločama.

rušeni su ostaci sklopa, na kojima se vide tragovi čestih pregradnji.⁷ Jedini ostatak koji bi mogao upućivati na postojanje neke starije građevine jest kameni okvir vrata koja vode iz crkve u spomenutu presvođenu prostoriju na sjeveroistočnom dijelu zgrade. Okvir vrata nije na izvornom mjestu, a pripadao je kasnogotičkom portalu s tordiranom pletenicom kojom je ukrašen rub njegova svijetlog otvora.

Pažljivim promatranjem strukture zida, kod istraživanja crkve, uočeni su stariji dijelovi konstrukcije, sačuvani samo u podnožju građevine. Njihova visina ne prelazi razinu poda današnje crkve, a očuvani su samo na južnoj strani građevine. Postalo je jasno da rezultati arheoloških istraživanja unutrašnjosti crkve provedenih do 2001. godine nisu mogli razjasniti njezino predromaničko oblikovanje, zbog brojnih radikalnih pregradnji te temeljitog rušenja prijašnje crkve u vrijeme gradnje džamije.

Istraživanje unutrašnjosti crkve ipak je razjasnilo kako je starijoj građevini pripadala samo polovica njezine površine, i to njezin južni dio, te da je tlocrt nove građevine gotovo udvostručene površine proširen prema sjeveru. Kako je radi proširenja trebalo ukloniti klisuru uz koju je bila podignuta stara crkva, graditelji su džamije umjesto provedbe za to doba gotovo nemoguće zamisli odlučili samo poravnati njezin vrh i na toj razini započeti novu gradnju. Taj mukotrpan posao iziskivao je poravnavanje stijene na koti koja je gotovo dva metra viša od razine poda predromaničke crkve, te potom rušenje gornjeg dijela građevine kojim je ona zatrpána do razine klisure radi proširenja površine namijenjene postavi novoga kvadratičnog tlocrta. Pod je džamije, upravo iz razloga što je poravnavanje litice bilo iznimno teško, u sjeverozapadnom kutu ostao podignut za visinu jedne stube jer posao nikada nije bio do kraja završen.

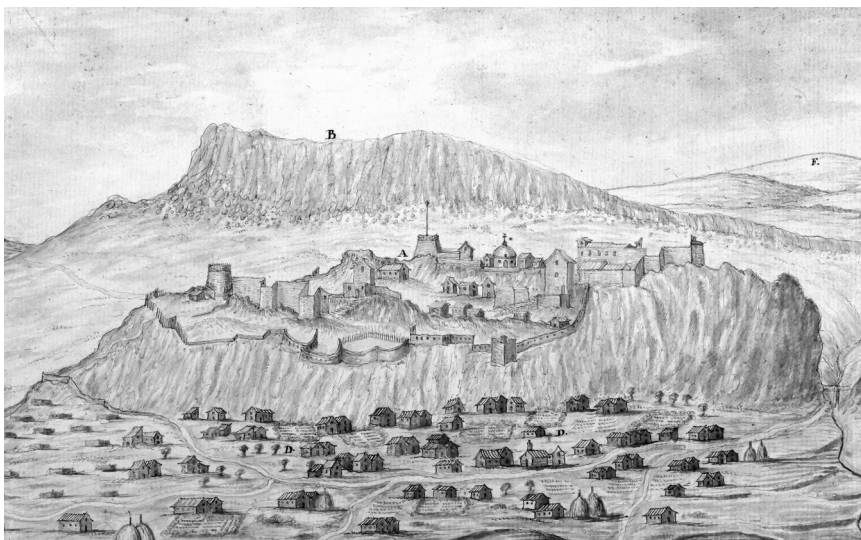
Rezultati arheoloških istraživanja crkve koje je proveo arheolog Miroslav Katić donijeli su nove spoznaje o prijašnjoj građevini, a posebno značajne podatke o izvornoj razini njezina poda, koji se nalazio 147 cm ispod kote današnjeg popločenja crkve.⁸

Sondiranjem se nije uspio razjasniti raspored svetišta i oltara u istočnom dijelu, jer su oni vjerojatno izvan džamije, u produžetku crkve, na mjestu kasnije cisterne, ali su na zapadu izvan zidova džamije pronađeni ostaci arhitekture koja bi se mogla identificirati kao zapadno predvorje starohrvatske crkve sv. Vida. Ta je dvokatna građevina još vidljiva na grafikama mletačkih crtača, kao i na tlocrtu G. Santinija iz 1668., na kojemu je ucrtana džamija konvertirana u kršćansku crkvu s tri oltara. S njezine je zapadne i istočne strane po jedna građevina, istočna označena kao cisterna i zapadna prikazana kao dvokatnica prislonjena uz džamiju na drugoj Santinijevoj veduti Klisa.

Radi se o jednobrodnoj uz klisuru prislonjenoj prostoriji koja je od starine bila dvokatna, što pokazuju ostaci stubišta s lijeve strane zapadnih ulaznih vrata

⁷ U istom se opisu navodi da je presvođena mala sakristija dodana na crkvu s južne strane u dobru stanju, a stan sakristana kamenih je zidova, pokriven krovom od crijepa. Kuća je dvokatnica s magazinom u prizemlju i jednom sobom i kuhinjom na katu. Ima malo dvorište s cisternom i bucalom u sredini.

⁸ Arheološka istraživanja provedena su u ljeto 2001. godine pod vodstvom arheologa Miroslava Katića.

G. Santini, Pogled na Klis s juga, 1668. (Muzej grada Splita)

kojim se uspinjalo na njezin kat. Ta je građevina, prema mletačkim nacrtima, u XVII. stoljeću služila za smještaj vojnika. U njezino su prizemlje vodila dvojna vrata pa je uz glavni zapadni portal, čiji su ostaci dobro sačuvani, postojao i južni, kojem su se tragovi jedva razabirali a dobro se vidi na Santinijevu crtežu. Uza zapadni i sjeverni zid te građevine dizali su se krakovi jednog stubišta, od kojih je na sjevernoj strani ostao samo trag zidova njegove potporne konstrukcije. Prostor ispod stubišta bio je presvođen, tvoreći veliku uzidanu nišu prislonjenu uz stijenu klisure. Za arheoloških istraživanja pronađena je još jedna duboka niša u sjevernom zidu, naknadno iskopana unutar potpornog zida stubišta radi gradnje nekakva ložišta, ali ona pripada kasnijem vremenu kada je taj dio građevine služio za smještaj vojske. Zidovi zapadne prostorije građeni su od vrlo nepravilna lomljena kamena zidana u obilnom vapnenom mortu, a na njenom podu bila je kaldrma od nepriklesana kamena.

Na zapadnom se zidu crkve, na spoju s predvorjem, razabiru ne posve jasni tragovi ulaznih vrata u prostor stare crkve jer su zidovi podnožja džamije bili temeljito prezidani. Prostorije su nedvojbeno bile spojene i na isti način uklopljene u klisuru sa sjeverne strane, a isto vrijedi i za istočni dio građevine.

Stoga je pronađeni ostatak ranosrednjovjekovne građevine zapadno od crkve po svojoj prilici njezino predvorje, koje se po obliku može usporediti s tipičnim primjerima *westwerka* IX. stoljeća. Sve upućuje na to da je u XVI. stoljeću porušena vrlo stara srednjovjekovna crkva i pregrađena u tursku džamiju. Pretpostavka je da joj je predvorje nakon rušenja odvojeno i da je služilo kao vojarna, a nad svetištem, istočno, sagrađena je cisterna.

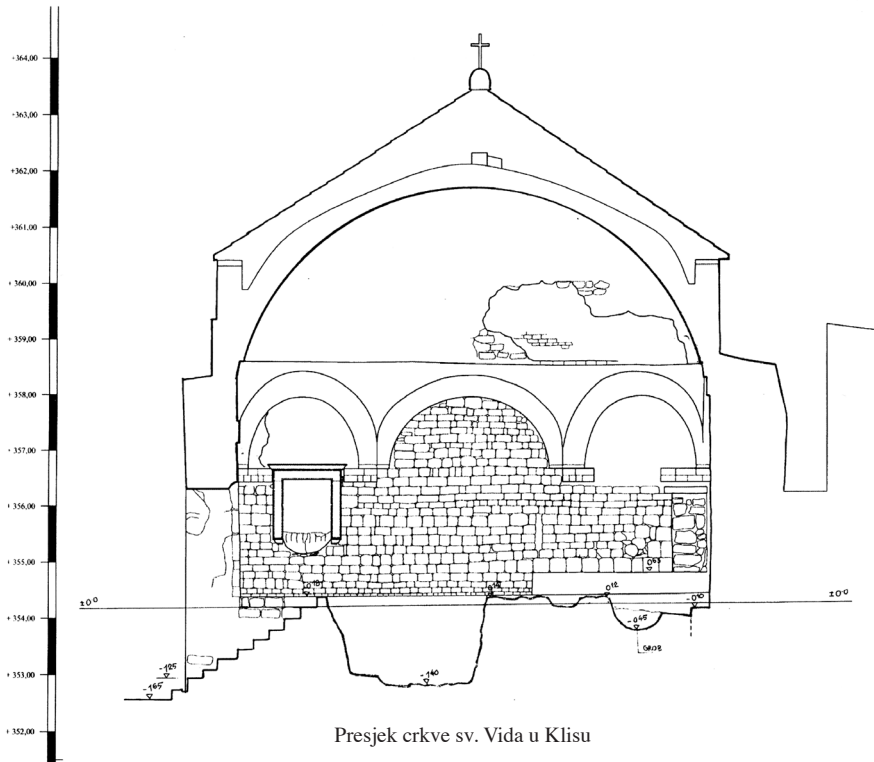
Postojanje srednjovjekovne crkve čvrsto potkrepljuju istraživanja zidova, koja su pokazala da je kod gradnje džamije ugrađen veliki broj mramornih ulomaka sakralne skulpture iz razdoblja IX.-XII. stoljeća. Neki od njih sadrže dijelove

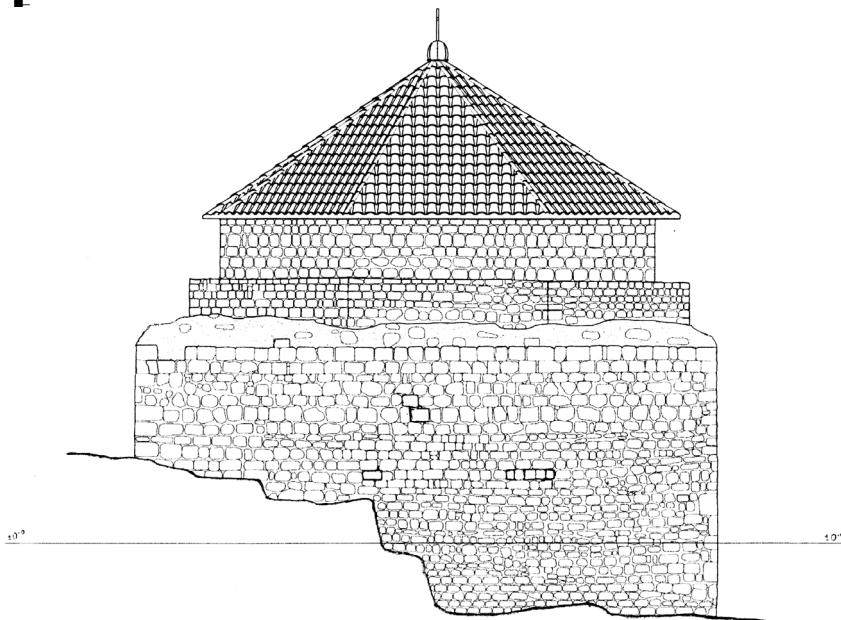
Tlocrt crkve sv. Vida u Klisu sa novim arheološkim nalazima

vladarskog natpisa iz IX. stoljeća. Među ulomcima nalaze se pilastri, pluteji i trabecija oltarne pregrade iz vremena ranoga srednjeg vijeka, a sav je srednjovjekovni materijal uzidan u zidove džamije iznad razine njezina poda. U zapadnom zidu pronađena su četiri mramorna ulomka grede oltarne pregrade s dijelovima natpisa, jedan ulomak mramorne grede pluteja u doprozorniku istočnog prozora uz glavni ulaz i pilastar s bazom stupa pregrade u zazidanim vratima nekadašnjeg minareta. Svi su komadi spomenute klesarije izrađeni od prokoneškog mramora, a bili su ugrađeni tako da se dekoracije i natpisi nisu vidjeli. Ulomci su pripadali *septumu*, a sadrže tipične predromaničke pleterne motive, perece; dijelovi natpisa uklesani su na vrpci grede oltarne pregrade ispod karakterističnog ukrasa s kukama. Na ulomcima grede su dijelovi vladarskog natpisa koji spominje kraljevsku obitelj, prvi put nakon čuvenog nalaza sarkofaga kraljice Jelene, a na pronađenoj gredi oltarne pregrade kliške crkve prvi put se spominje titula kraljice.

Pronađeni dijelovi oltarne pregrade s pleternim ornamentima iz IX. stoljeća pripadaju jednom pilastru (114 x 26 x 15 cm) s pleterom i gredi pluteja s pleternim ornamentom (19 x 84 x 17 cm) i četiri ulomka grede pregrade oltara s dijelovima vladarskog natpisa. Prvi ulomak (21 x 35 x 11 cm) sadrži tekst s formulom vladara: *ORUM FILIU(S)...*, na drugom je (21 x 37 x 11 cm) napisano *MEA DOM(N) A S*, a na trećem (10 x 16 x 11 cm) i četvrtom (10 x 19 x 11 cm) sačuvan je samo ulomak natpisa *LAVA* i u nastavku *REGINA...*, koji se spajaju a riječi nastavlja ju. Moguće je da su drugi, treći i četvrti ulomak povezani u niz riječi što sadrže kraljevsku titulu žene vladara koja se može pročitati ovako: *MEA DOM(N)A S... LAVA REGINA...* Između drugoga i trećeg ulomka, iza djelomično sačuvanog

Presjek crkve sv. Vida u Klisu

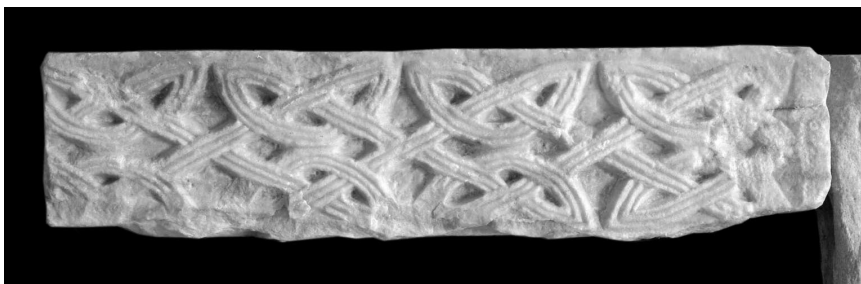
Zapadno pročelje crkve sv. Vida s položajem pronađenih ulomaka natpisa

Klis, Ulomci grede oltarne pregrade

slova S, moglo je biti napisano još slova poput slova C prije nastavka LAVA, pa bi čitanje glasilo: S(C)LAVA REGINA.

Titula kraljice MEA DOM(N)A S(C)LAVA REGINA u natpisu grede s Klisa nameće brojna pitanja, između ostalog i zbog toga što se nalazi na tri zasebna ulomka. Posebno je problematično čitanje riječi S LAVA, jer se ona nalazi na dva razdvojena komada mramora, od kojih prvi zasigurno završava slovom S iako je slovo samo dijelom sačuvano na natpisu MEA DOMA S, a drugi je ulomak naknadno preklesan u pravilan kvadar pa je mjesto loma uništeno. Na drugom je ulomku ostatak natpisa LAVA, a na trećem je jasno ispisano REGINA. Zadnja dva ulomka, na kojima se čita LAVA REGINA, pouzdano se mogu spojiti iz više razloga, iako je mjesto loma preklesano, a najočitiiji je onaj koji upućuje na to da su komadi bili jednako tretirani u sekundarnoj upotrebi, kada im je odstranjen gornji dio mramornog ukrasa, pa su tek potom razdvojeni. Iako se radi o razdvojenim komadima, potpuno je jasno da je posrijedi dio jedinstvena natpisa na ko-

Klis, Greda pluteja oltarne pregrade

jem se spominje vladarova žena. Nesporno je u tom dijelu teksta da se vladarica naziva *regina*, iz čega se može zaključiti da je njezin muž, subjekt natpisa, vladar koji nosi titulu *rex*. Važno je naglasiti i to da se ona oslovljava s *domna*, te da se analogno tome njezin muž oslovljavao kao *dominus*. Nasuprot tome, čitanje S(C) LAVA nije toliko pouzdano, jer se može čitati i kao SLAVA, pa ostaje sporno radi li se tu o imenu ili gensu kraljice, ili pak o njezinoj tituli SCLAVA REGINA kao izvedenici iz REGINA SCLAVORUM, slavenska kraljica ili kraljica Slave-
na. Svakako je pred nama prvi natpis na kojem se izravno spominje vladarska titula hrvatske kraljice, koja nosi taj naziv kao vladareva žena. Na sto godina prije pronađenom solinskom natpisu sa sarkofaga kraljice Jelene ženu kralja Mihajla i majku kralja Stjepana Držislava ne oslovljava se izravno naslovom REGINA, nego se HELENA naziva FAMO(sa), UXOR MICHAELI REGIS, MATERQ(ue) STEFANI R(egis), REGN(i) MATER.⁹ Kraljevska se titula REX osim na Jeleninu sarkofagu iz X. stoljeća pojavljuje još jednom, na ulomku iz crkve sv. Lovre u šibenskom Donjem polju.¹⁰

Kliški ulomak s natpisom REGINA pripada crkvenom namještaju IX. stoljeća i ujedno je najstariji poznati artefakt koji donosi napisanu kraljevsku titulu. U ispravama iz IX. stoljeća ne spominje se titula *rex*; hrvatski se vladari najčešće nazivaju *dux* ili *comes*, osim u spomenutom Gottschalkovu tekstu koji Trpimira naziva *rex Sclavorum*. Trpimirovu se sinu Zdeslavu u pismu iz 879. godine papa Ivan VIII. obraća sa *glorioso comiti Sclavorum*.¹¹ Na natpisu iz crkve sv. Mihovila u Ninu Zdeslavov nasljednik Branimir naziva se DOMNO BRANNIMERO DUX SLCAUORUM.¹² Ista će titula Branimiru biti ispisana na septumu crkve

⁹ (in hoc) (t)UMULO Q(ui)ESCIT HELENA FAMO(sa) (quae fui) UXOR MICHAELI REGI MATERQ(ue) STEFANI R(egis) (pacemque) (obt)ENUIT REGNI. VIII IDUS M(ensis) OCT(obris) (in pac)E HIC OR(dinata) FUIT AN(no) AB INCARNA(tione) (Domini) DCCCCLXXVI IND. IV CICL(o) L(un) V. (ep) XVII (ciclo sol) V LUN. V. (conc)URRENTE VI. ISTAQ(ue) VIVENS FU(it) REGN(i) MATER FUIT PUPILOR(um) TUTO(rque) VIDUAR(um) ICQUE ASPICIENS VIR ANIME DIC MISERERE DEUS.

¹⁰ V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996., str. 151.

¹¹ F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877., str. 7.

¹² V. Delonga, *op. cit.* (10), str. 207.

Klis, Pilastar oltarne pregrade

sv. Bartula u Ždrapnju kod Skradina: DUCE(m) CLAVITNORV(m).¹³ Titulu *rex Sclavorum* nosit će ponovno tek Zvonimir u drugoj polovici XI. stoljeća.¹⁴ Kliški natpis osim titulom REGINA oslovljava kraljicu izrazom DOMNA. Ulomak natpisa ..EMPORIBUS DOMNO: D.. pronađen je na prije spomenutom lokalitetu u šibenskom Donjem polju.¹⁵ *Dominus* se naziva i knez Branimir u spomenutom natpisu iz Nina, a formula ...DOMNO (Br)ANNI(mero)... nalazi se i na natpisu septuma crkve sv. Petra u Otresu kod Bribira.¹⁶ Premda nema kamenih ulomaka na kojima se Trpimir oslovljava kao *dominus*, na četvrtom listu Čedadskog evanđelistara potpisan je kao *Domno Tripimiro*, što upućuje na to da se njega oslovljavalo istim latinskom naslovom.¹⁷ Trpimir je u furlanski samostan hodočastio s obitelji pa je u zapisima na stranicama istog evanđelistara spomenut i njegov sin Petar.

Kliški natpis, pronađen u zidu crkve sv. Vida, nema ispisano ni ime vladara niti imena članova njegove obitelji. Ostali su samo ulomci trabecacije septuma predromaničke crkve na kojima se spominju njihovi naslovi i titule. Pa ipak, sudeći prema spomenutim naslovima i titulama, votivni bi natpis mogao pripadati vladaru iz polovice IX. stoljeća, po

svoj prilici samom Trpimiru, jedinom vladaru toga doba uz kojeg je spomenuta kraljevska titula, zadobivena vjerojatno pobjedom u ratu s narodom Grka, o kojoj izvještava Saksonac Gottschalk.

Takav natpis upućuje na to da se radi o tituli kraljice Slavena; stoga bi njezin muž trebao biti kralj Slavena, iz čega se može zaključiti da je ulomak prvog dijela

¹³ V. Delonga, *op. cit.* (10), str. 217.

¹⁴ F. Rački, *op. cit.* (11), str. 109, 211, 464.

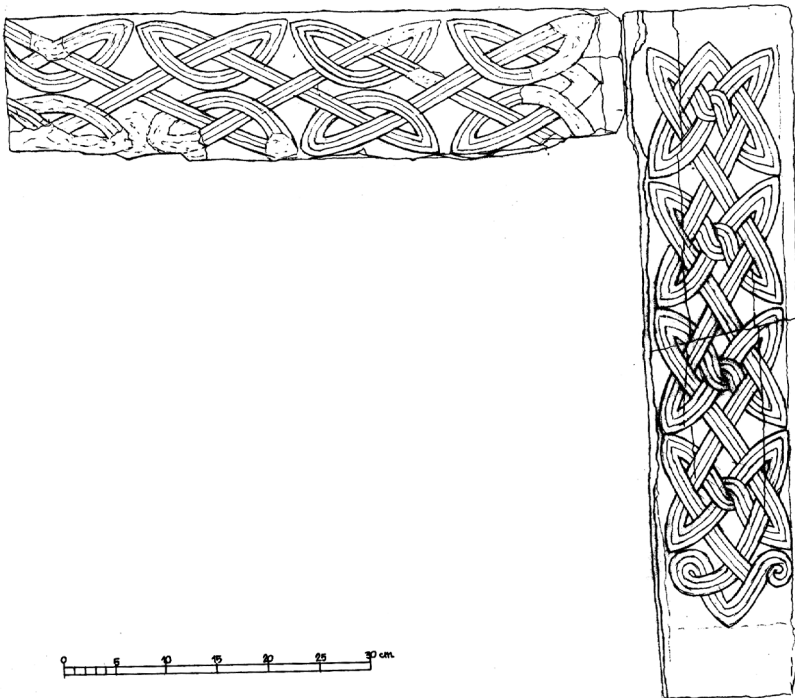
¹⁵ V. Delonga, *op. cit.* (10), str. 147.

¹⁶ V. Delonga, *op. cit.* (10), str. 217.

¹⁷ F. Rački, *op. cit.* (11), str. 383.

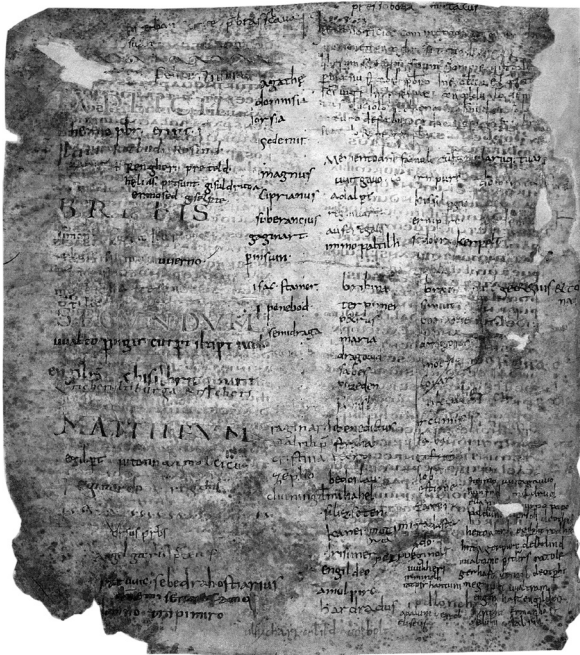

Ulomci grede s natpisom iz crkve sv. Vida u Klisu

Klis, Pilastar oltarne pregrade s gredom pluteja

vandelj, gdje je Trpimir potpisan kao *domno Trepimiro*, pa bi titula njegove žene doista mogla biti *DOMNA SCLAVA REGINA*, kako se to čita iz teksta grede oltarne pregrade.

“Evangelistar Sv. Marka” s upisanim imenima uglednih hodočasnika među kojima je i knez Trpimir, Cividale (Museo Archeologico Nazionale)

Osim opisanih dijelova *septuma*, tijekom radova na obnovi crkve sv. Vida pronađena je jedna ploča s reljefom uzidana ploštimice kao građevinski kamen u prstenastom zidu tambura. Taj ulomak ranosrednjovjekovne figuralne plastike od prokoneškog mramora (46 x 24 x 11,5 cm) prikazuje Krista u slavi. Od kompozicije s temom *Majestas Domini* na kliškom reljefu sačuvan je dio, središnji lik Krista u mandorli i anđeo s njegove desne strane. Krist je prikazan do pojasa, s desnom rukom podignutom na blagoslov, dok u lijevoj ruci drži svitak Evandjelja. Prikazan je kao čovjek duge kose i kratke brade, odjeven u laganu tuniku, dalmatiku, s karakteristično podvezanim izrezom oko vrata. Lik Isusa Krista osim svetokruga s upisanim križem oko glave ima i natpis *HIC* ispisan kapitalom u mandorli s desne strane poprsja. Sudeći po simetriji prizora, reljef je i s lijeve strane Kristova lika trebao imati dio natpisa, koji nije sačuvan (*IHC XPC*). Od anđela koji s obje strane pridržavaju Krista u mandorli, sačuvao se reljef samo jednog. Anđeo je prikazan u letu, horizontalna tijela s uzdignutim prsima i glavom, a na njegovu gornjem dijelu raspoznaje se početak odlomljena krila. Kipar je označio lik anđela s njegove gornje strane uklesanim velikim slovom *A*. Iz načina obrade prizora, premda nije sačuvan lijevi a ni desni kraj reljefa, razabire se da je nje-

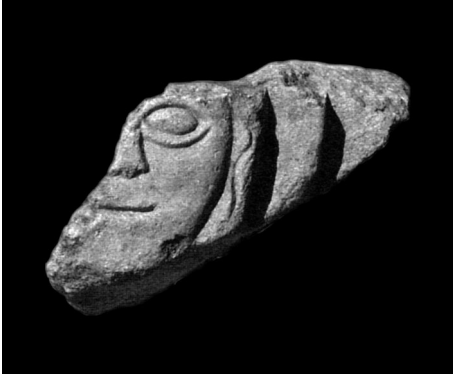
Reljef s likom Krista, Crkva sv. Vida u Klisu

gova visina sačuvana u cijelosti, te da od vrha do dna ne prelazi mjeru od 24 cm. Vidi se to iz načina kako je reljef klesan, konkavnim udubljanjem podloge koja se prema rubu prizora izjednačuje s površinom likova. Uzme li se Kristov lik kao sredina kompozicije, moguće je pretpostaviti izgled cijelog reljefa, izvorne dužine oko jednog metra. Mramorni ulomak s gornje strane pomno je poravnan klesarovim dljetom, a njegova je ravna površina s druge strane, nasuprot plohi reljefa, zarezana zubom isklesanim po cijeloj njegovoj dužini, zasječenim 3,5 cm. Na sredini mramornog ulomka, iznad Kristove glave, uklesana je pravilna pravokutna jama u koju se olovom zalijevao neki metalni dio. Jednako tako, na samom lijevom kraju iznad reljefa anđela još je jedna slična jamica, koja je nastala poslije radi ugradnje metalne sponje. Debljina ulomka uvjetovana je, po svojoj prilici, debljinom reutilizirane antičke mramorne ploče od koje je odrezan komad koji je poslužio za izradu reljefa, pa je to vjerojatno razlog zbog kojega je ova kamena greda, široka tek 11,5 cm, isklesana kao dio arhitektonske plastike visoke 24 cm.

Reljef iz kliške crkve sv. Vida, premda skromnih dimenzija, mogao je pripadati nadvratniku portala ranosrednjovjekovne crkve, premda bi se prema utoru na njegovoj gornjoj strani moglo jednako tako pretpostaviti da je ulomak nekoga kamenog namještaja koji se sastojao od stupova i greda. Likovni tretman reljefa linearno izbrazdanih površina koje sugeriraju nabore odjeće, način obrade likova jednostavnim urezivanjem crta lica s izražajnim podcrtanim očima, šrafirani uvojci kose i posebno karakteristično rješavanje nosa otkrivaju ruku vještog majstora koji je izradio reljef.

Reljef Krista iz kliške crkve blizak je po svom kiparskom izrazu ranosrednjovjekovnim reljefima s prikazima ljudskih likova iz Solina i Splita.¹⁸ Radi se o

¹⁸ O ulomku s likom Mojsija iz Šuplje crkve u Solinu usp: Lj. Karaman, *Otkriće kraljevskog samostana XI. vijeka*, Izdanje »Bihaća« hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti, Split 1931., str. 14; E. Dyggve, »Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira«, *Abramičev zbornik, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 56-59, Split, 1954.-

Reljef s likom Krista iz Solina

Reljef s likom sv. Petra iz Solina
(Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split)

Reljef s likom Mojsija iz Solina (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split)

poznatom reljefu s likom kralja na krsnom zdencu krstionice splitske prvostolnice sastavljenom od pluteja oltarnih pregrada i solinskim ulomcima s likovima Krista, sv. Petra i Mojsija, reljefa koji su krasili *septum* bazilike sv. Petra i Mojsija. Pa iako su na solinskom ulomku (23 x 15,5 x 6,5 cm) od Mojsija vidljivi samo oko, uho i dio kose, te natpis SMOISE, a kod drugog reljefa samo ulomak bradatog lica, usporedba s kliškim i splitskim reljefom pokazat će da se radi ne samo o istom vremenu nastanka sva tri reljefa nego i o istom majstoru, koji poseže za

1957., str. 239; K. Prijatelj, »Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba«, *SHP*, serija III, sv. 3, Split 1954., str. 71-72; I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960., str. 33; isti, »Reliefs de l'église Salonitane de St-Pierre«, *Disputationes Salonitanae I*, Split 1975., str. 113; isti, *Tragom srednjovjekovnih umjetnika*, Zagreb 1983., str. 20; A. Piteša, u: Grupa autora, *Starohrvatski Solin*, ur. E. Marin, Split 1992., str. 151; V. Delonga, *op. cit.* (10), str. 139.

O drugom ulomku s likom sv. Petra iz solinske crkve sv. Petra i Mojsija usp.: N. Jakšić, »Il culto di san Pietro nella Dalmazia paleocristiana e medievale«, *San Pietro e San Marco - arte e iconografia in area adriatica*, Rim 2009., str. 76.

O pluteju s likom kralja iz krstionice splitske prvostolnice literatura je iznimno opsežna, a pedantno je obrađena u sintetičkom djelu Igora Fiskovića koje obrađuje splitski plutej. Vidi: I. Fisković, *Reljef kralja Petra Krešimira IV.*, Split 2002., str. 9-51.

Reljef s likom hrvatskog kralja, Splitska krstionica

istim likovnim rješenjima u sva tri slučaja. Mojsijevo uho, uho anđela na kliškom reljefu i uši dostojanstvenika na splitskom oblikovani su kao polukrug s duboko zarezanom ušnom školjkom.

Rukav tunike anđela i Krista kliškog reljefa, kao i rukavi tunika obaju likova uz kralja splitskog pluteja oblikovani su na isti način, dijagonalno ucrtanim prugama koje završavaju prstenastim obrubom uz zapešće ruke. Također, zakopčani izrez na vratu tunike dostojanstvenika koji stoji uz kralja na splitskom pluteju i ovratnici Kristove tunike i dalmatike anđela, koji se kao i đakoni prikazuju odjeveni u to ruho, jednako su likovno riješeni i prikazani su kao trapezni izrez obrubljen jednostavnom vrpcom. Trakasti grafizam površina, sigurnost poteza i dubina rezanja mramorne plohe, morfološka rješenja, detalji prikazanih likova, kose, očiju, nosa i ušiju, te precizno razlikovanje odora, sasvim karakteristično rješenje ovratnika dalmatike u koje su neki likovi odjeveni, te nadalje gestikulacija ruku, pokazuju kako su sva tri reljefa nastala u istoj radionici, a posve vjerojatno i o istom majstoru.

I dok je za solinske ulomke nesporno da su se nalazili u samostanskoj bazilici sv. Petra i Mojsija, o izvornom položaju splitskog pluteja mišljenja su podi-

Majestas Domini na nadvratniku crkve sv. Lovre u Zadru

jeljena. Ranija literatura mahom navodi da ploča potječe iz splitske katedrale. E. Dyggve je smatrao da je plutej prenesen iz spomenute solinske bazilike u Split, a njegovo su mišljenje prihvatili brojni kasniji autori, među kojima i I. Fisković u monografiji posvećenoj pluteju. T. Burić u iscrpnoj studiji posvećenoj plutejima iz krstionice ponovno se vraća pretpostavci da je reljef mogao biti dio *septuma* splitske prvostolnice.¹⁹

Što se tiče podrijetla reljefa iz kliške crkve, iako bi se i oko njega moglo spekulirati o prijenosu iz solinske bazilike, nalaz srednjovjekovne vladarske crkve u temeljima crkve sv. Vida i potvrda postojanja utvrđenog vladarskog dvora na mjestu kliške tvrđave dovoljno jamče u korist njegova izvornog kliškog podrijetla.²⁰ Jednako tako, u prilog različitu izvoru splitskih i solinskih reljefa ide već prije istaknuta različita očuvanost splitskog pluteja i solinskih ulomaka.²¹ Stoga bi se s pravom moglo pretpostaviti da reljef Krista iz kliške crkve pripada zasebnoj skulpturalnoj cjelini, izravno vezanoj uz taj lokalitet.

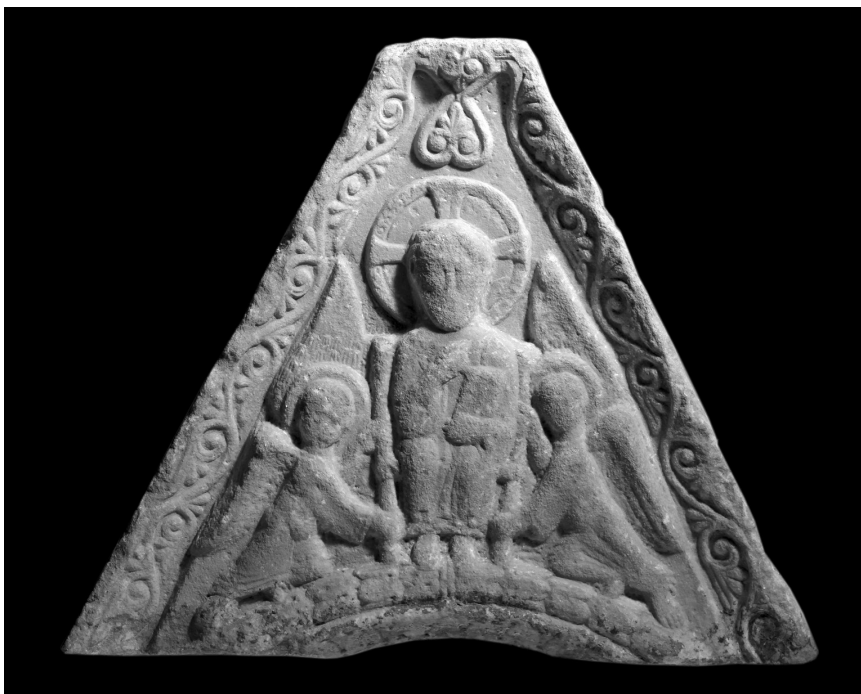
Kliški reljef Krista navodi na provjeru već prihvaćenih stavova o prije spomenutim reljefima, a posebno bi pomno trebalo preispitati uglavnom prihvaćenu Petriciolijevu tezu o zadarsko-splitskoj odnosno zadarsko-solinskoj grupi spomenika druge polovice XI. stoljeća.²² Reljefi iz solinske crkve sv. Petra i Mojsija, Splitsa i Klisa pokazuju da se upravo na tom prostoru formirala iznimno značajna vladarska radionica, koja je istodobno djelovala na dodiru najznačajnijih središta moći hrvatske ranosrednjovjekovne države, pa unatoč sličnosti sa zadarskim, a

¹⁹ T. Burić, »Pluteji oplate splitske krstionice, vrijeme i okolnosti nastanka«, *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split 2002., str. 310, cf 48.

²⁰ U dokumentima o nabavi kamena iz Salone za obnovu i gradnju mletačkih bedema i fortifikacija: usp. »Notizie riguardanti le rovine di Salona«, *Bullettino di Archeologia e Storia Dalamata XIX*, Split 1896., str. 174.

²¹ T. Burić, *op. cit.* (19), str. 309.

²² I. Petricioli, *op. cit.* (18), str. 28-32; isti, »Skulpture iz XI. st u Zadru, Splitu i Solinu«, *Tragom srednjovjekovnih umjetnika*, str. 18-25.

Tegurij oltarne pregrade sa Sustjepana u Splitu (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split)

mogli bismo dodati i s akvilejskim reljefima, ta radionica ima zasebno mjesto u razvoju hrvatske srednjovjekovne skulpture.²³ S tim u svezi bilo bi je ispravnije nazvati splitsko-kliška ili solinska radionica, smještajući je u središnji prostor vladarske rezidencije Trpimirovića.

Kliški reljef prikazuje Krista u slavi ili *Majestas Domini*, koji se u djelima domaće produkcije pojavljuje relativno kasno, u vrijeme od XI. i XII. st. Najpoznatiji su prikazi s tom temom zadarski nadvratnik crkve sv. Lovre i zabat s prikazom Krista u slavi sa Sustipana u Splitu.²⁴ Pojava srednjovjekovne skulpture s ljudskim likom u domaćoj sredini vezuje se uz razdoblje nakon tridesetih godina XI. st. pa je na neki način postala datacijski element, iako se ona u europskoj umjetnosti srednjeg vijeka susreće od merovinškog doba do rane gotike. Tako je i *Majestas Domini* uobičajena tema skulpturalnih opusa, od civilnoga Ratchisova oltara iz VIII. stoljeća, križa iz Rothburyja u anglosaksonskoj umjetnosti IX. stoljeća do prikaza na portalima romaničkih i gotičkih katedrala.

²³ C. Gaberscek, *Scultura in Friuli, Il romanico*, Pordenone 1981., str. 32-41.

²⁴ M. Abramić, »Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine en Dalmatie«, *Recueil Uspenski* II, Paris 1932., str. 326; Lj. Karaman, *Živa starina*, Zagreb 1943., str. 84; K. Prijatelj, »Skulptura s ljudskim likom iz starohrvatskog doba«, *SHP*, ser. III, sv. 3, Zagreb 1954., str. 72; I. Petricioli, *op. cit.* (18), str. 54; N. Jakšić, »Romanička klesarska radionica iz Knina«, *Peristil*, 24, Zagreb 1981., str. 31.

Krist u slavi na oltaru vojvode Ratchisa iz katedrale u Cividalu (Museo Cristiano)

Ikonografski gledajući, kod kliškog reljefa, sustipanskog tegurija i nadvratnika portala crkve sv. Lovre u Zadru sadržaj je reduciran na Krista u mandorli kojega k nebu podižu dva anđela. Pa ipak, uz sličnost vezanu za prikaz motiva, značajna je razlika u načinu prikaza likova i njihovih kretnji, te posebno obrade anđela, koji su na zadarskom reljefu u stojećem položaju, u splitskom klečeći prate luk tegurija, a na kliškom lete u horizontalnom položaju. Kliški je reljef jednostavnije kompozicije, anđeli su horizontalno postavljeni sa strana mandorle, a za razliku od Kristova lika koji na zadarskom i splitskom prikazu sjedi na prijestolju, na kliškom je reljefu prikazano samo njegovo poprsje, desnice podignute za blagoslov dok lijevom rukom umjesto knjige pridržava svitak s Evanđeljem.

Po izradi kliški reljef nije blizak nijednom od dva spomenuta primjera, kojima plastičnu figuraciju opterećuju ornamenti, od intermitirajućih lozica na sustipanskom teguriju i do vratnicima zadarskog portala pa do flore i faune na zadarskom nadvratniku. Nasuprot njima, majstor kliškog reljefa posve je nadišao *horror vacui* izradivši na mramornoj površini likove koji dominiraju prostorom, slobodni od suvišna ukrasa.

Portal zadarske crkve sv. Lovre datiran je različito; I. Petricioli crkvu datira u sredinu XI., a portal kao i Sustipanski tegurij u vrijeme od konca XI. do početka XII. stoljeća. Literatura solinske ulomke iz Šuplje crkve najčešće stavlja u doba hrvatskih kraljeva Petra Krešimira IV. i Zvonimira. U iznimno brojnim radovima na temu splitskog reljefa iz krstionice autori se još više razilaze, datirajući ga u vrijeme od IX. do XII. stoljeća. Starija literatura datirala ga je rano, a u novijoj literaturi reljef se bez iznimke stavlja u drugu polovicu XI. stoljeća, jednako kao i solinski ulomci. Kliški reljef nedvojbeno pripada istom vremenu kao plutej s likom kralja iz splitske krstionice i solinski ulomci iz crkve sv. Petra i Mojsija, pa

Reljef sa scenom parable o neplodnoj smokvi, Gospino svetište u Barbani

uvažavajući dosadašnje napore u dataciji tih reljefa, moglo bi se i kliški pokušati staviti u kontekst tog vremena, iako je pronađen u crkvi iz prve polovice IX. stoljeća.

Blizna Gornja

Groblje sela Blizna Gornja antički je arheološki lokalitet u trogirskom zaleđu smješten u kraškom polju na samoj granici Trogira i Šibenika, na mjestu koje obiluje vodom iz izvora i lokve koja za ljetnih suša nikada ne presuši.²⁵ Na groblju je Gospina crkva iz XVIII. stoljeća posvećena Rođenju Marijinu, a pokraj nje stara ranosrednjovjekovna crkvića jednostavne vanjštine, zidana uslojenim vezom priklesanim kamenom u obilnom vapnenom mortu, s polukružnom apsidom i jednostavnim drvenim krovom pokrivenim kamenim pločama. Gradnjom pripada tipologiji arhitekture XIII. stoljeća, koja upućuje na moguću korjenitu obnovu nakon pustošenja Tatara. I ona je bila posvećena sv. Mariji, kako piše trogirski povjesničar Pavao Andreis u svom djelu s konca XVII. stoljeća, u kojem spominje *vrlo lijepu crkvu u Blizni sagrađenu na grčki način, pod zaštitom Djevice koju su srušili Turci*.²⁶ Andreis se često koristi izrazom »na grčki način« kad opisuje trogirске predromaničke crkve, čime ističe veliku starost građevina.²⁷ Pa iako je u to vrijeme ona bila romanička pregradnja stare, predromaničke građevine, u njezinoj su se unutrašnjosti po svojoj prilici još mogli vidjeti izvorni oltar i ostaci

²⁵ I. Babić, »Starokršćanski ulomci u Trogiru«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26 (=PPUD), 25, Split 1985., str. 26, bilj. 3; isti, »Dva međašna natpisa namjesnika Publja Kornelija Dolabele iz Trogirске zagore«, *Arheološki radovi i rasprave: Acta et dissertationes archaeologicae*, 12, Zagreb 1996., str. 57-70.

²⁶ P. Andreis, *Povijest grada Trogira*, Split 1977., str. 311.

²⁷ Ibidem, str. 334, 353-355. Andreis za crkvu sv. Martina u Trogiru piše da je »sagrađena na grčki način«; za crkvu sv. Jurja na Žestinju da je starinsko zdanje što su ga sazidali Grci; za crkve sv. Jure i sv. Nikole od Podmorja da su građene na grčki način, a isto tako opisuje gradnju crkve sv. Mihovila na otočiću Arkandelu.

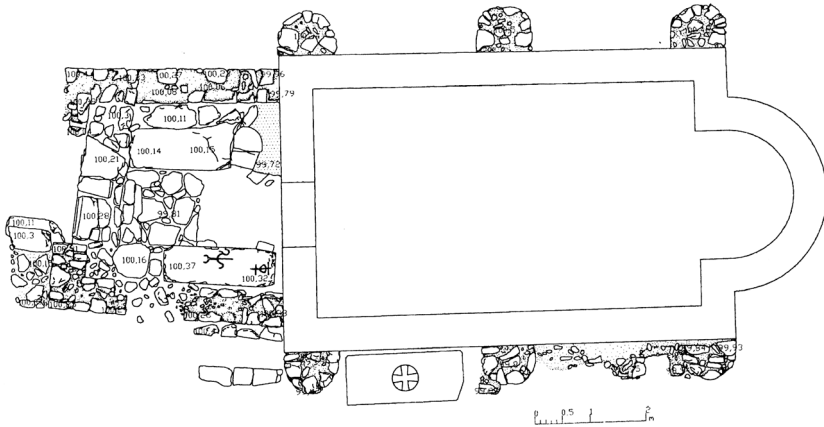
Crkva sv. Marije u Blizni Gornjoj, Zapadno pročelje s westwerkom

mramorne oltarne ograde.²⁸ U Andreisovo vrijeme mogli su se vidjeti vanjski zidovi crkve i na njima tragovi porušenih pilastara polukružna presjeka, a crkvice je, sudeći prema kasnosrednjovjekovnim grobovima u njezinoj neposrednoj blizini, već izvana bila zatrpana u visini većoj od jednog metra. Takva je bila sve do početka arheoloških istraživanja i obnove.²⁹ Crkva je u XIII. stoljeću bila dobro

²⁸ Zbog izraza »na grčki način« u Andreisovu opisu ne bi trebalo donositi dalekosežne zaključke; posebno mu ne bi trebalo dodijeliti upućenost u morfološke značajke, kako to žele Ante Milošević i Željko Peković, koji smatraju da pridjev »grčki« označuje kupolu, koju je Andreis u XVII. stoljeću, po njihovu mišljenju, vidio na crkvi. Kupolu Andreis nije mogao vidjeti ni na spomenutim crkvama, za koje piše da su »građene na grčki način«, jer se za neke od njih pouzdano zna da u njegovo vrijeme nisu imale kupole. Kad piše pak da je crkva sv. Marije u Blizni Gornjoj bila porušena od Turaka, tada misli na njezin krov, jer su sačuvani zidovi znatno stariji od vremena turskih ratova, iz čega je jasno da kupola, ako je ikada postojala, na crkvi nije mogla stajati u XVII. stoljeću. Nasuprot tome, centralne građevine s kupolom, poput Sv. Marije na trogirskom trgu, Andreis ne opisuje kao crkve građene na »grčki način«, iz čega je jasno da taj pridjev u njegovu opisu znači nešto drugo, možda način zidanja zidova, način organizacije svetišta ili, što je najvjerojatnije, jednostavno starost gradnje, kako je to primijetio Tonči Burić komentirajući isti Andreisov opis. Usp: A. Milošević – Ž. Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini*, Dubrovnik–Split 2009., str. 135.

²⁹ Kasnosrednjovjekovno groblje arheološki je istražio arheolog Krešimir Filipec, nakon čega je razina tla neposredno uz crkvu spuštена na izvornu visinu.

opskrbljena te je na oltaru imala vrijednu drvenu ikonu, kako čitamo iz usputne crtice napisane u biskupskoj vizitaciji Didaka Manole 1756. godine. Biskupov tajnik Marko Perojević spominje ikonu, *graecis coloribus depicta*, koja je na oltar benediktinske crkve sv. Nikole u Trogiru prenesena iz sela Blizne zbog provale Turaka.³⁰

Tlocrt crkve sv. Marije u Blizni Gornjoj sa novim arheološkim nalazima

Selo *Blisa* prvi se put spominje 1251. godine u ispravi Bele IV. kojom kralj Šibenčanima potvrđuje njihova prava³¹, a brojni stećci XIV.-XV. stoljeća na groblju uvrstili su crkvu i groblje među lokalitete kasnoga srednjeg vijeka, zbog čega se ona odavno spominje u literaturi kao potencijalno arheološko nalazište.³²

Lokalitetu smještenom između sela Bristovice i Mitla, podno planine Vilaje na teritoriju srednjovjekovne Dridske županije, i njegovoj ranosrednjovjekovnoj crkvi sv. Marije iz IX. stoljeća Tonči Burić posvetio je iscrpnu historijsko-topografsku studiju, pedantno obradivši slučajni nalaz ulomaka predromaničke skulpture koji su pripadali oltarnoj pregradi crkve iz IX. stoljeća, čime je otvorio pitanje postojanja starijih srednjovjekovnih slojeva IX.-XIII. stoljeća.³³

Neki od ulomaka te pregrade bili su naknadno uzidani u pročelje crkve, na kojem je nekoć stajao danas izgubljeni ulomak s urezanim slovima MAR[ia]. Na

³⁰ C. Fisković, »Trogirska romanička Gospa«, *PPUD*, 20, Split 1975., str. 34; Manola spominje podrijetlo ikone koja se nalazila na oltaru crkve sv. Nikole, a danas je izložena u zbirci samostana sv. Nikole: *Super altare hoc cernitur devota imago Beate Mariae Virginis in Chrystalo inclusa, quod tamen in uno angulo est fractum. Traditur haec pia imago, graecis coloribus depicta, propter invasionem Turcarum tempore cruentis belli, rure Blisna ex partibus montanis delata fuisse et in haec ecclesia collocata.*

³¹ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IV, Zagreb 1906., str. 465.

³² K. Stošić, *Sela Šibenskog kotara*, Šibenik 1941., str. 82; A. Škopalj, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu, 1970., str. 355, 370.

³³ T. Burić, »Srednjovjekovni spomenici villae de Blisoy«, *SHP*, ser. III, sv. 17, Split 1987., str. 75-86.

predromaničko podrijetlo crkve upućivali su i drugi ulomci kamene plastike IX. stoljeća ugrađeni u zidove, te slučajno pronađeni ulomak grede oltarne ograde s natpisom ...DIOV..., pohranjeni isprva u sinjskom franjevačkom samostanu, a danas su u fundusu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.³⁴

Opsežna arheološka i konzervatorsko-restauratorska istraživanja prethodila su 1999.-2000. godine temeljitoj obnovi crkve.³⁵ Protivno očekivanjima, u njima je otkrivena vladarska arhitektura IX. stoljeća, koja oblikovanjem pripada malobrojnim primjerima predromaničkih crkava s vanjskim kontraforima polukružna presjeka.³⁶ Poput srodnih primjera, crkve sv. Spasa na izvoru Cetine ili crkve na Lopuskoj glavici te u Biskupiji kod Knina, crkva sv. Marije u Blizni imala je predvorje pred pročeljem. Vanjsko stubište vodilo je na njegov kat, nad kojim je poslije vjerojatno bio podignut toranj, kao u primjerima sličnih crkava s *westwerk*. U predvorju crkve pronađen je poklopac antičkog sarkofaga, upotrijebljen kao nadgrobna ploča recentnoga groba. Nalaz poklopca sarkofaga i brojni ulomci kamene klesane plastike IX. stoljeća od mramora i vapnenca upućuju na to da je crkva sv. Marije bila bogato obdarena i opremljena. Jedan od ulomaka sadrži ime i titulu donatora ...ANVS IV[panv]S..., zbog čega se pretpostavlja da pripada oltarnoj ogradi koju je podigao hrvatski velikaš, po svoj prilici župan.

Pronađeni su brojni ulomci trabeacije, kojoj su grede bile mramorne, a lučni tegurij izrađen je od kamena vapnenca. Ulomci mramornih pluteja i pilastara oltarne ograde, kao i stupovi s kapitelima nađeni u okolišu crkve, oblikovanjem pripadaju plastici IX. stoljeća. Pilastr i letve pluteja imaju gotovo isti ornament, dva niza zrcalno postavljenih »pereca« isprepletenih troprutom pletenicom. Plutej je prema pilastru bio obrubljen jednostavnom troprutom pletenicom, a njegovo polje ima ukras od troprutih kružnica koje su međusobno isprepletene troprutim, dijagonalno iskrižanim čvorovima – rijedak motiv koji prema mišljenju Tončija Burića može pomoći u dataciji oltarne ograde dovodeći je u analogiju s crkvom sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji.³⁷

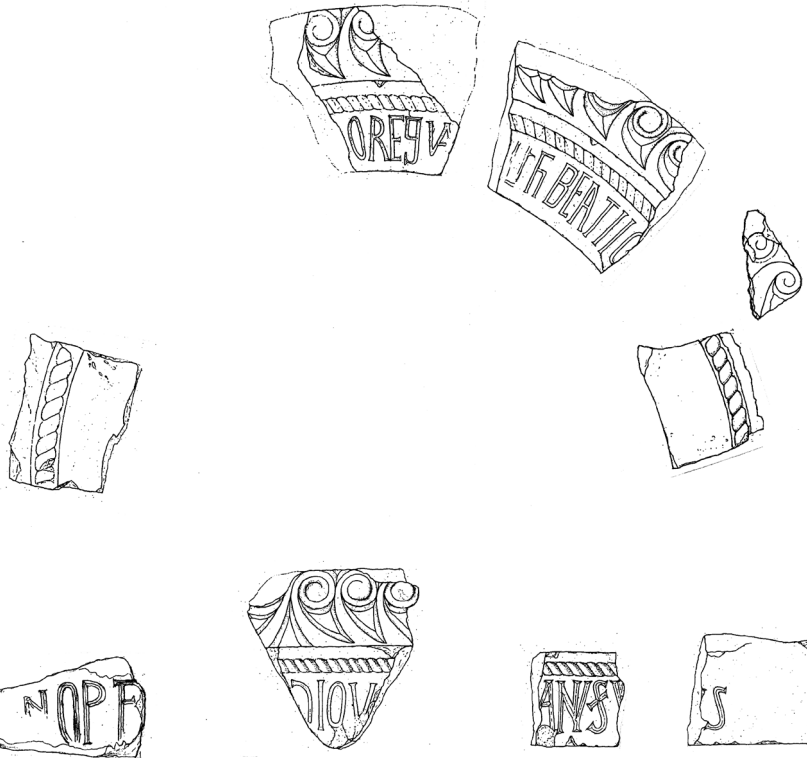
Pronađena su ukupno 34 ulomka oltarne ograde, od čega 29 u novim istraživanjima. Svi su dijelovi bili izrađeni od mramora, osim lučnog tegurija, koji je isklesan od kamena vapnenca. Pronađeni ulomci dostatni su za rekonstrukciju izvornog izgleda tog septuma i za razumijevanje natpisa u polju donjeg dijela zabata i arhitravnih greda.

³⁴ N. Gabrić, »Neobjavljeni starohrvatski spomenici u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju«, *Kačić*, 6, Sinj 1974., str. 48; T. Burić, *op. cit.* (33), 79; V. Delonga, *op. cit.* (10), str. 81.

³⁵ Arheološka su istraživanja vođena u nekoliko kampanja, a proveli su ih Vanja Kovačić, koja je vodila istraživanje crkve, i Krešimir Filipec, voditelj istraživanja nekropole. Istraživanjima je velik doprinos dao Marijan Lozo, koji je uz ostalo pretražio i čitav okoliš crkve, gdje je u gomilama kamena ogradnog zida pronašao još neke od ulomaka oltarne pregrade.

³⁶ R. Bužančić, »Nalaz Gospine crkve iz starohrvatskog doba na groblju sela Blizna Gornja«, *Vartal*, 1-2, Trogir 2001., str. 5-7; V. Kovačić, »Blizna Gornja – crkva sv. Marije«, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Zagreb 2005., str. 345-346.

³⁷ T. Burić, *op. cit.* (33), 81.

Ulomci grede i luka oltarne pregrade iz Blizne Gornje

Od letava je pluteja sačuvano pet ulomaka. Dva su od njih izvađena iz zidova za obnove crkve 70-ih godina, manji upotrebljavan kao konzola pjevališta i veći s vrha zida, a danas se nalaze u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. U grobovima su arheološkim istraživanjima pronađena još tri: jedan maleni kojim je završavao desni kraj letve sjevernog pluteja s početkom pleterenog ornamenta (12 x 9 x 15 cm), lijevi završetak južne letve s početkom pleterenog ornamenta s »phecima« (20 x 25 x 15 cm) i maleni ulomak sredine letve ukrašen prepletom troprute pletenice (17 x 9 x 15 cm).

Detalj arhitrava s natpisom u Blizni Gornjoj

Pleterni ornamenti polja pluteja sačuvani su na sedam ulomaka, od kojih je najveći u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika (35,5 x 31 x 11,5 cm). Od novih šest pronađenih, prvi pripada samom lijevom rubu južnog pluteja (18 x 21 x 11 cm), ukrašen mrežom interferiranih kružnica i porubljen jednostavnom troprutom pletenicom s dvostrukim prepletom; na drugom je sačuvan donji dio letve pluteja i glatka vrpca kojom započinje polje s ornamentom (17 x 7 x 13 cm); treći mali ulomak s čvorom troprute pletenice iz polja pluteja (5 x 6 x 11 cm); četvrti ulomak s križištem pletenica (8 x 7 x 11 cm); peti s motivom isprepletenih kružnica u obliku Salomonova čvora (12 x 14 x 11 cm); šesti je ulomak s dijelom motiva isprepletenih kružnica (17 x 7 x 11 cm).

Detalj luka s natpisom u Blizni Gornjoj

Sačuvana su dva ulomka pilastara ukrašena motivima dvostrukih nizova učvorenih troprutih »pereca«, od kojih se prvi nalazio na pročelju, gdje je kao spolij bio uzidan u zabatu crkve, a pripadao je donjem, usadnom dijelu pilastra (23 x 33 x 15 cm). Drugi ulomak pilastra s istim motivom sačuvan je tek s jedne strane (16 x 21 x 15 cm), a pronađen je novim istraživanjima crkve.

U novim su istraživanjima pronađena i tri ulomka koja pripadaju stupovima oltarne pregrade oktogonalna presjeka, od kojih prvi (15 x 15 x 23 cm) i drugi (15 x 15 x 19 cm) imaju ravni završetak, a treći je raspolovljeni ulomak stabla stupa (15 x 7 x 16 cm).

Pronađeni su i ulomci dvaju kapitela podijeljenih u dva pojasa, nasuprotno postavljenih voluta na gornjem pojasu koje s malim stupićem u sredini pridržavaju pačetvorinasti abak, a donji dio kapitela sastoji se od osam listova mesnatih akanta nad glatkim anulom oktogonalna oblika. Jedan je ulomak sačuvao izvornu visinu kapitela (17 cm), a drugom je sačuvan samo gornji dio s raspoznatljivom plastikom.

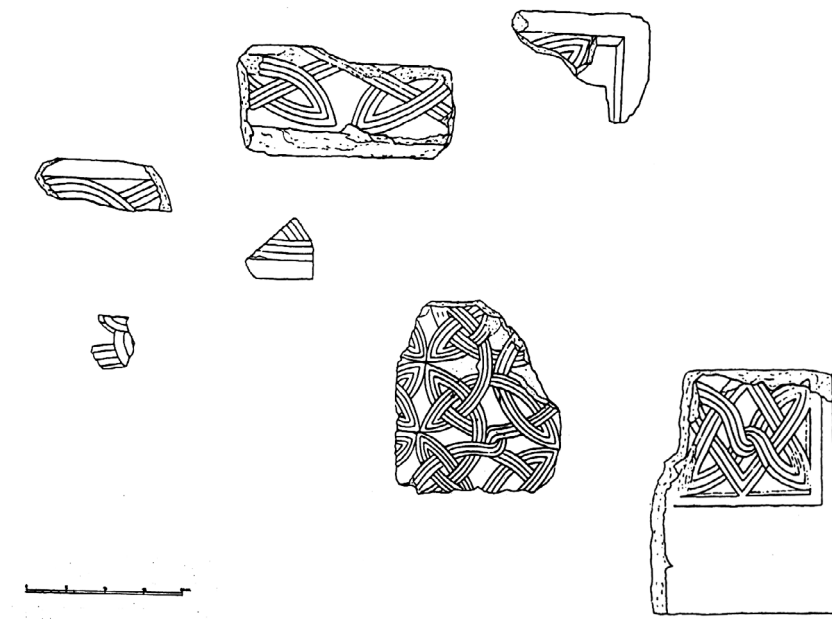
Sačuvana su tri ulomka lijeve grede s natpisom. Prvi je maleni (10 x 19 x 10 cm) podijeljen kao i ostali dijelovi trabeacije u tri zone: gornji pojasom s kukama na punim nogama i zavojnicama, donji pojasom odijeljenim od kuka trećim pojasom s motivom tordiranog užeta po sredini, na kojem je početni dio natpisa [pe] R I[nte...]. Drugi je ulomak lijeve grede razlomljen u tri komada koja se spajaju; prvi (13 x 19 x 10 cm), ujedno središnji dio grede s nasuprotnim kukama i rupom na vrhu za metalni križ, sadrži u donjem dijelu dio natpisa RCOESS. On se potpuno spaja na komad (17 x 19 x 10 cm) s tekstom u donjem dijelu IONEM BEA, što ga slijedi još jedan komad (23 x 13 x 10 cm) s otučenim kukama na kojem se nastavlja natpis u donjem polju TE ET GLORIO[se]. Treći ulomak (11 x 9 x 10 cm) lijeve grede sam je njezin završetak zasječen za ležaj tegurija i ima samo vrpču s motivom tordiranog užeta ispod koje je polje s tekstom [matri]S D[e]I GE[netricis].

Od središnjeg luka sačuvalo se pet ulomaka, a jedan je, prema predaji, nekad bio uzidan na pročelju crkve.³⁸ Prvi (... x 10 cm) nije imao natpis, a sačuvala su se samo noge kuka razdijeljene od donjeg polja tordiranim užetom. Drugi ulomak (23 x 18 x 10 cm) prema smjeru kuka pripada desnom dijelu luka i sadrži teško čitljiv dio natpisa ...ORE SCTA... Treći je, sudeći prema nastavku teksta, bio spomenuti izgubljeni komad s natpisom MAR[iae], iza kojeg slijedi četvrti ulomak luka (24 x 18 x 10 cm) s natpisom ...ET BEATI IO[hannis Baptistae]. Peti je ulomak samo mali dio gornjeg dijela s motivom kuka, a šesti je ulomak luka kao i prvi sačuvan bez teksta u donjem dijelu. Nasjedao je na drugu gredu oltarne ograde.

Od desne grede ostala su četiri ulomka, od kojih su tri pronađena u novim istraživanjima. Prvi je pripadao zasječenom početku grede koji je imao samo vrpču s tordiranim užetom i polje s natpisom u kojem je dio teksta OPE... ispisan kapitalom. Drugi ulomak grede (18 x 19 x 10 cm) jedan je od onih pet koji se nalaze u depou Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, a pronašao ga je 60-ih godina u ruševnoj svećeničkoj grobnici sjeverno od nove crkve fra Tomislav Duka.³⁹ Nalazio se u sredini desne grede, što pokazuju dva nasuprotna niza kuka i rupa za križ na njegovoj gornjoj plohi. Dio natpisa ...DIO V... ispisan je na polju pod tordiranom vrpcom. Treći ulomak ove grede (12 x 10 x 10 cm) sačuvan je

³⁸ N. Gabrić, *op. cit.* (34).

³⁹ N. Gabrić, *op. cit.* (34), 48; T. Burić, *op. cit.* (33), 79; V. Delonga, *op. cit.* (10), 81, T. XXIII.

N7e. Ulomci pluteja i pilastra oltarne pregrade iz Blizne Gornje (1-7)

samo u donjem dijelu neoštećena natpisa ...ANVS IV..., u polju pod vrpcom s motivom tordirana užeta. Četvrti ulomak (18 x 13 x 10 cm) ujedno je kraj desne grede. Glatke je ravne površine s ispisanim slovom ...S, kojim završava tekst natpisa oltarne pregrade.

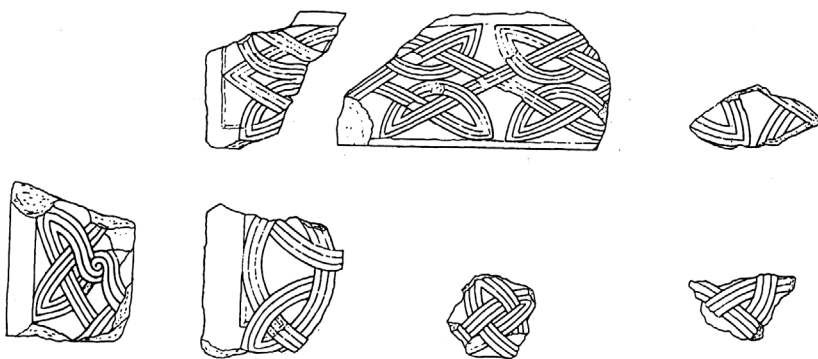
Na lokalitetu je pronađen kasnoantički pilastar (15 x 60 x 20 cm) s izduženim križem kojem se patibulum na vrhu savija u obliku grčkog slova P s kosim slovom I uklesanim u obliku nožice latinskog slova R, koji se zajedno s križem čitaju XRI. Pilastar je izvorno pripadao bifori ranokršćanske crkve, a u srednjem je vijeku vjerojatno bio uzidan kao spolij u predvorju crkve sv. Marije, jer je iskopan za vrijeme njegovog istraživanja i čišćenja. Pripada tipu trogirskih pilastara pronađenih na lokalitetu Sv. Barbare i Sv. Ivana.⁴⁰

Na temelju pronađenih ulomaka moguće je rekonstruirati tekst oltarne pregrade. Iz natpisa na njezinoj gredi i luku čita se kako je crkva bila posvećena sv. Mariji i sv. Ivanu:

...[pe]R I[nte]RCOSSIONEM BEATE ET GLORIO[se matri]S D[e]I GE[netricis]... ...[salvat]ORE[m] SCTA[e] Mariae] ...ET BEATI IO[hannis Baptista]e..OP[vs] E[dificavit]...[reme]DIO V...[Prod]ANVS IV[ppanu]S.

Natpis je tipičan intercesijski, u kojem se molitva upućuje Gospi i Ivanu Krstitelju da zagovaraju donatora pred Kristom za spas njegove duše, poput nat-

⁴⁰ V. Kovačić, »Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira«, *Diadora*, sv. 15, Zadar 1993., str. 295-296.

Ulomci pluteja i pilastra oltarne pregrade iz Blizne Gornje (1-7)

pisa na teguriju trogirске rotunde sv. Marije.⁴¹ Stoga se može predložiti ovakvo njegovo čitanje:

...[pe]R I[nte]R[COESSIONEM BEATE ET GLORIO[se matri]S D[e]I
GE[netricis apud Christum satvatOREm SCTAe Mariae] ET BEATI IO[hannis
Baptistae] OP[vs] E[dificavit] pro animae suae[reme]DIO V[otum complevit
Prod]ANVS IV[ppanu]S.

Crkva je prema natpisu na septumu bila posvećena sv. Mariji, poput brojnih crkava tog doba na prostoru rane srednjovjekovne Hrvatske, u Golubiću, Ostrovici, Biskupiji, Gracu, Pađenima i Lepurima. Ali njezin je natpis na specifičan način preko zagovora sv. Marije i sv. Ivana povezuje s Kristom, kojemu je zagovor upućen.

Prožimanje sadržaja s temom Gospina posredovanja (*Deisis*), tipična bizantska ikonografije s jedne strane i *Sanctus* ispisan u duhu obnovljene rimske liturgije⁴² na pregradama trogirskih crkava, kao i crkava hrvatskih župana u njegovu zaleđu i na otocima, upućuju na njihov specifičan politički položaj u drugoj polovici IX. stoljeća na granici tradicije Istoka i novih utjecaja koji su stizali sa Zapada.

Postavlja se pitanje: tko je bio donator crkve sv. Marije u Blizni Gornjoj? Sačuvan je samo završetak imena i početak titule u slovima IV[ppanu]S. Iz navedenog se može pretpostaviti da je crkvu podigao župan, a njegovo ime koje završava slovima ...ANUS možda je Stephanus, ili je to, još vjerojatnije, dio nekoga hrvatskog imena kakva u ispravama nose župani, poput Branusa ili Prodanusa.

Prema rezultatima najnovijih istraživanja, Sv. Marija u Blizni zavjetna je crkva hrvatskog velikaša podignuta polovicom IX. stoljeća na ostacima antičke vile u sklopu njegova imanja.

⁴¹ V. Kovačić, »Zabat s formulom zagovora iz Trogira«, *Petriciolijev zbornik I, PPUD*, 35, str. 293.

⁴² V. Delonga, »Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima«, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split 2001., str. 72.

Analiza arhitekture to potvrđuje. Najstariji arheološki sloj pronađen na lokalitetu ostatak je kasnoantičkog zida, po svojoj prilici iz VI. stoljeća, ispred predvorja crkve. Taj sloj nije dovoljno istražen, a pripadao je građevini znatno većeg opsega od predromaničke crkve sv. Marije. Ranosrednjovjekovnom sloju polovice IX. stoljeća pripadaju temelji crkve jednostavna pačetvorinasta tlocrta s polukružnim kontraforima, a plitko temeljena apsida na kamenu živcu mogla bi biti i gradnja kasnijeg vremena.

Iznimno su dobro očuvani zidovi predromaničkog zdanja kojima je omeđen tlocrt, početak stubišta atrija, njegova zapadna i južna vrata, a u unutrašnjosti atrija pred pročeljem crkve pronađen je cilindrični poklopac sarkofaga. Dvokatno predvorje, kapela predromaničke crkve i njezina nesumnjivo funeralna svrha u prizemnom dijelu u literaturi su poznati pod pojmom *westwerk*, a njihov pronalazak na lokalitetu Blizne Gornje upućuje na iznimno jak utjecaj karolinškog dvora na hrvatski vladarski plemenitaški sloj IX. stoljeća, kojem uz vladara pripadaju prvenstveno njegovi župani.

Crkva sv. Marije na današnjem groblju sela Blizna Gornja bila je dakle crkva velikaša koji u imenu ima dočetak ...*anus*, vjerojatnije Prodana (*Prodanus*?) ili Brana (*Branus*?) nego Stjepana (*Stephanus*?), župana Dridske županije iz polovice IX. stoljeća, jer se u to vrijeme uz titularne funkcije hrvatskih župana redovito navode slavenska imena.⁴³ Radi se o tipičnom primjeru privatne crkve (*Eigenkirche*), nove pravne institucije vlasništva franačkog tipa, podignute na temeljima obnovljene antičke *ville*, feudalnog posjeda gospodara, kojem je ona služila u ceremonijalne svrhe, a ujedno i kao privatna grobna kapela za njega i članove njegove uže obitelji, pa stoga u njezinoj blizini nije bilo dopušteno pokapanje članovima šire zajednice.

Vjerojatno je bila oštećena ili porušena u XIII. stoljeću tijekom tatarske opsade grada Trogira, u koji se sklonio hrvatsko-ugarski kralj Bela IV. kada su Tataari zaposjeli njegovo zaleđe rušeći utvrde, kaštele i crkve Belinih podanika. Po uspostavi mira, nakon povlačenja tatarske vojske, slijedila je temeljita obnova opustošenog područja, koje se dugo nije oporavilo od ratnih razaranja.⁴⁴ Po svojoj prilici, crkva je obnovljena polovicom stoljeća nadarbinama Bele IV. Šibeniku ili nakon 1278. godine, kada je hrvatsko-ugarski kralj Ladislav Bliznu dodijelio trogirskoj komuni. Tada je posvećena njezina obnovljena romanička crkva, a vidi

⁴³ U trogirskom notarijatu spominje se imenom *Crance Proden de Bliscoy*. Kako je *Proden* patronimik spomenutog imena *de Bliscoy*, moguće je da je staro hrvatsko ime *Prodanus*, koje je u to doba još moglo bilo čitljivo na oltarnoj pregradi, bilo sačuvano kao tradicija i uspomena na slavnog pretka, a možda se iza njega krije i ime gensa koji je učvrstio svoj feudalni položaj u selu; usp. T. Burić, *op. cit.* (33), str. 77.

⁴⁴ Godine 1333., nepuno stoljeće nakon provala Tatara, dokument spominje, u Trogirskoj zagori pokraj sela Blizne, kaštel Vidovac, kojemu nema traga: *Revoca con questa quella de' Rettori, e devenendo a special dichiarazione de' contini termina, che il Castel Vidovac, del quale non s'attrova reliquia alcuna, s'intendesse del confine di Traù, la villa di Blizay dalla parte di ponente s'intendesse nel territorio di Sebenico e confini de' Traurini, scolpendo verso settentrione per valli e monti, ivi nominate, molte e più croci scolpite in pietre terminali, tutte dichiarite confine a' Traurini sino allo scoglio chiamato Fico*. Usp.: P. Andreis, *Storia della città di Traù*, Split 1908., str. 286.

Crkva sv. Marije u Blizni Gornjoj, Zapadno pročelje s westwerkom

se to iz posvetnih križeva na obnovljenoj žbuci njezine unutrašnjosti, iscrtanoj *a fresco* tehnikom. U vrijeme obnove crkva je bila opremljena prije spomenutom ikonom Bogorodice, koja je poslije, kao i Gospina ikona iz Klisa, sklonjena pred Turcima u grad. Otada se uz crkvu počinju pokapati mrtvi, a prostor oko nje postaje kasnosrednjovjekovna nekropola.

Tijekom čitavog XIV. stoljeća Šibenčani nastoje sebi pripojiti Bliznu, sporeći se s Trogiranima. U tim su šibenskim posezanjima za teritorijem tijekom druge polovice XIII. i prve polovice XIV. stoljeća značajnu ulogu odigrali Šubići. Splitsanin Miha Madijev u svojoj kronici piše da je Mladen II. Šubić izgubio svoju posljednju bitku 1322. godine povukavši se pred knezom Pavlom do sela Bliske. Uprava komune selom Bliznom prešla je poslije u ruke splitskih plemića iz roda Papalića, a naslijedila ih je u tom posjedu trogirski obitelj Quarco, koja je, kako piše Andreis, upravljala Bliznom u drugoj polovici XVII. stoljeća.

Prema Andreisu, koncem istoga stoljeća crkva sv. Marije bila je ruševina koju su poharali Turci, a selo je bilo napušteno. Novo su stanovništvo doveli franjevci iz Rame između 1687. i 1723. godine.⁴⁵ Nakon ponovnog naseljavanja, slijedila je obnova crkve početkom XVIII. stoljeća, kada je popravljena i natkrivena drvenim krovom s pokrovom od kamenih ploča. Obnovljeni su joj tada zidovi, ulazna vrata s urušenom lunetom, a nad samim ulazom unutar crkve podignuto je drveno pjevalište.

⁴⁵ K. Stošić, *op. cit.* (32), str. 82.

Zaključak

Novi nalazi u Klisu i u Blizni proširuju krug dosada poznatih primjera hrvatske vladarske arhitekture IX. stoljeća s *westwerkom*, kojem pripadaju crkve poput Sv. Marte u Bijaćima, Sv. Cecilije na Stupovima, crkve u Bukorovića podvornici i crkve sv. Marije u Biskupiji, ili pak crkve u Koljanima, Sv. Spasa na izvoru Cetine, crkve na lokalitetu Lopuška glavica, crkve u Žažviću i drugih na posjedima hrvatskih gentilnih vladara.

Navedeni primjeri crkava različitih su arhitektonskih oblika, od malenih jednobrodnih do prostranih trobrodskih, s polukružnim kontraforima ili bez njih, trikonhalnim svetištem ili s jednom apsidom. Dosadašnja su se znanstvena istraživanja uglavnom svodila na grupiranje te arhitekture, ovisno o oblikovanju, u tipološke razrede. Neke od tih podjela preklapale su se s kronološkim i tipološkim značajkama vladarske arhitekture. Posebno to vrijedi za crkve s oblim kontraforima, kojima, uz prije nabrojene – crkvu sv. Spasa na izvoru Cetine, crkvu na lokalitetu Lopuška glavica, crkvu u Bukorovića podvornici i crkvu sv. Cecilije na Stupovima – pripada i biogradska katedrala. Sudeći po nekim kanonskim rješenjima arhitektonskog oblikovanja, crkva u Blizni Gornjoj može se pribrojiti toj grupi sakralnih građevina, koju nadasve odlikuju potpornjaci polukružna presjeka, zatim dvokatno predvorje pred pročeljem – *westwerk*. Nalaz sedre u njezinoj okolini upućuje na pomisao kako je i taj, najstariji povijesni sloj crkve mogao biti nadsvodjen bačvastim svodom. Posve se pouzdano može kazati da je predvorje bilo dvokatno, jer se uz njegov jugozapadni kraj nalazi ostatak zidanog stubišta kojim se penjalo na gornju razinu, galeriju *westwerka*. O postojanju zvonika nije moguće sa sigurnosti suditi, premda su slična rješenja u graditeljstvu tog doba zajamčena, pa pronalazak stupića kasnoantičke bifore u slojevima pred crkvom navodi na pomisao kako je kao spolij bio ugrađen u srednjovjekovnu biforu pročelja *westwerka*, ili možda u ložu hipotetskog zvonika, ako je on uopće postojao. Svetište crkve s polukružnom apsidom pripada temeljitoj romaničkoj pregradnji XIII. stoljeća pa o njegovu izvornu obliku ne treba donositi ishitrenih zaključaka, a isto vrijedi i za oblik i raspored krovova, svodova i kupole. Prirodno je da o svim arhitektonskim dijelovima i oblicima treba voditi računa u idealnoj rekonstrukciji građevine, a njihova se pretpostavka može izvesti iz suvremenih primjera temeljenih na analognim rješenjima u zadanom vremenu i prostoru.

Vrijeme stvaranja ranosrednjovjekovne države posebno je značajno poglavlje u hrvatskoj političkoj povijesti, kao doba reorganizacije i uvođenja potpuno novih društvenih odnosa u nehomogenu zajednicu hrvatskog naroda predvođenu prastarom organizacijom vlasti, ustrojenom na paralelizmu uprave velikog broja gentilnih vladara. Nova razdioba utjecajnih zona Istočnog i Zapadnog Carstva, definirana Aachenskim mirom, donijela je sjedinjavanje teritorijalnih upravnih jedinica pod vlast jednoga moćnog hrvatskog vladara. Posljedica tog procesa bilo je izravno uvođenje novih odnosa u sve društvene slojeve. U izmjenama crkvenih, socijalnih i gospodarskih prilika najznačajniji su bili utjecaji koji su pristizali sa Zapada, iz novog centra moći – franačkog dvora.

Promjena ceremonije na dvoru novoustrojenoga hrvatskog vladara unosila je izmjene u programe arhitektonskih pothvata, ostvarujući tako izniman spoj zapadnih i istočnih graditeljskih tradicija, koji će rezultirati novim, prepoznatljivim slogom starohrvatskoga graditeljstva.

Standardni dio predromaničke arhitekture Trpimirovića u vrijeme stvaranja hrvatske feudalne države bila su predvorja vladarskih crkava IX. st. Ona u Hrvatskoj imaju specifičnu konstrukciju i oblikovanje. Na vladarska predvorja prvi je uputio Vladimir Gvozdanović, prepoznavši u tim karakterističnim zapadnim dogradnjama ranosrednjovjekovnih crkava utjecaj palatinskih kapela s grobovima karolinških vladara sagrađenih po uzoru na aachensku kapelu. Masivnu je gradnju pred pročeljima starohrvatskih crkava, po uzoru na srednjovjekovnu arhitekturu Zapada, Gvozdanović povezo s hrvatskim plemenitaškim zadužbinama, ističući kod te pojave vrlo originalan hrvatski doprinos općoj povijesti europske predromanike.⁴⁶ Predvorjima, kapelama hrvatskih predromaničkih crkava karolinškog doba, koja se u literaturi navode pod pojmom *westwerk*, posvetio je nekoliko opsežnih studija Miljenko Jurković, koji je u svojim radovima prepoznao, unatoč rustičnoj gradnji, univerzalnost oblikovanja koja su, osim zadarskog biskupa Donata i nešto poslije kneza Borne, u Hrvatsku donijeli franački misionari.⁴⁷ Jurković je vremenski precizno odredio nastanak *westwerka* kroz njegovu funkciju – kao bitan sastavni dio ceremonije vladarskoga dvora franačkog tipa – povezujući ga s vremenom vladanja Karla Velikog. U svom je radu determinaciju vladarske crkve franačkog tipa sveo prvenstveno na oblikovanja predvorja, bez obzira na morfološke klasifikacije i razvrstavanja u različite tipske skupine prema tlocrtnim oblicima. Tomislav Marasović, koji je u svojim tekstovima na temu starohrvatske arhitekture često naglašavao njezin karolinški izvor, isticao je aksijalni zvonik pred pročeljem kao dominantan atribut karolinškog sloga, priklonivši se ideji *westwerka* kao bitnoj odrednici arhitekture tog doba.⁴⁸ Oslanjajući se na posebnost

⁴⁶ V. Gvozdanović, »Two Early Croatian Mausolea«, *Peristil*, 18-19, Zagreb 1975./1976., str. 9; isti, »Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest europske predromanike«, u: T. Marasović, V. Gvozdanović, S. Sekulić-Gvozdanović, A. Mohorovičić, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978., str. 139-141; isti (V. Goss), *Early Croatian Architecture. A Study of Pre-Romanesque*, London 1987., str. 73-86; isti (V. P. Goss), »The 'Croatian Westwerk' Revisited«, *Ars*, 43, 2010., str. 3-23.

⁴⁷ M. Jurković, »Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu«, *PPUD*, 26, Split 1986.-1987., str. 82; isti, *Od Knina do Nina*, katalog izložbe, Zagreb 1992., str. 89; isti, »Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici«, *SHP*, ser. III, sv. 22, Split 1995., str. 55-80; isti, »L'église et l'état en Croatie au IXe siècle – le problème du massif occidental carolingien« (Church and State in 9th Century Croatia – the Problem of the Carolingian Westwerk), *Hortus Artium Medievalium*, 3, Zagreb–Motovun 1997., str. 23-40.

⁴⁸ T. Marasović, »Carolingian Influence in the Early Medieval Architecture in Dalmatia«, *Actes du XIXe Congrès international d'histoire de l'art*, Paris 1959., str. 117-121; isti, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split 1994., str. 201-210; isti, »Carolingian 'westwerk corps' on the Early Croatian Pre-romanesque Churches«, u: *Orbis romanus christianus que ab Diocletiani aetate usque ad Heraclium: Travaux sur l'Antiquité tardive rassemblés autour des recherches de Noël Duval*, Paris 1995., str. 277-295.

oblikovanja nekih dijelova starohrvatske arhitekture, Ivo Petricioli vremenski je odredio tipologiju starohrvatske arhitekture. Nadovezujući se na prethodne morfološke analize crkava IX. stoljeća, zaključuje kako obli kontrafori vanjskih zidova reprezentativnih gradnji čine hrvatski doprinos oblikovanju predromaničke arhitekture Jadrana i Europe.⁴⁹

Za razliku od sakralne arhitekture, koja se ipak materijalno sačuvala u slojevima pregrađenih crkava ili u ostacima temelja prepoznatih za arheoloških istraživanja zbog karakterističnog oblika, vladarska profana gradnja IX. st. uglavnom još nije prepoznata pa ni točno ubicirana. O njoj se doznaje iz oskudnih spomena u povijesnim izvorima, među kojima se zapažaju nazivi vladarskih naselja u srednjovjekovnom latinitetu *villa nostra* i *curte nostra*, koja za razliku od vladarskih posjeda *regale territorium* ipak imaju rezidencijalni karakter vezan uz povremeni boravak vladara.⁵⁰ U tim je rezidencijama osim posluge i vojske ponekad boravio vladar, što primjerice potvrđuje vijest iz kronike đakona Ivana o sklapanju mira između kneza Mislava i mletačkog dužda Petra Trandenika *Ad locum, qui vocatur sancti Martini curtis perveniret...*, prema kojoj su se knez i dužd sastali u kneževoj rezidenciji koja se naziva *curtis* sv. Martina.⁵¹ Oba su *curtisa* vjerojatno bila utvrđena; Klis je otprilike poznat kao kastrum (kastron), a i *sancti Martini curtis*, mjesto odabrano za potpisivanje mirovnog sporazuma, moralo je biti utvrđeno uporište da bi se ispunili uvjeti za diplomatski susret dvaju vladara na tom mjestu.

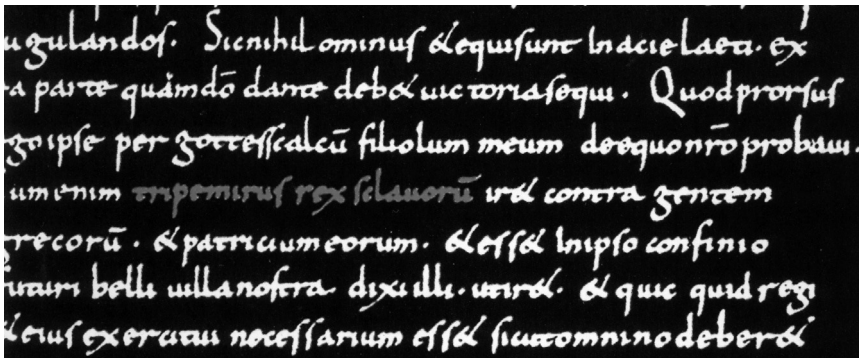
Među procesima koje su zahvatili Europu postkarolinškog doba značajno mjesto zauzima gradnja utvrđenih vlastelinskih imanja, koja su od IX. do XII. stoljeća potpuno izmijenila sliku ranosrednjovjekovne Europe.⁵² Na hrvatskog vladara, koji je isprva bio izravno podložan Akvileji, furlanskom franačkom crkvenom središtu, gradnja utvrđenih posjeda markgrofovije Furlanske morala je imati izravan utjecaj jer su odatle u Hrvatsku stizali franački misionari, a o njegovoj povezanosti s franačkim crkvenim središtem i poslije ukidanja markgrofovije 828. svjedoče hodočašća hrvatskih kneževa i njihovih obitelji u čedadski (Cividade) benediktinski samostan tijekom čitavog VIII. stoljeća. Einhardovi *Annales* spominju Bornine utvrde u Dalmaciji, *...omnia sua castellis inclusit...*, u koje se knez sklonio pred napadom Ljudevita Posavskoga.⁵³ Kakvi su bili njegovi kašteli, je li on njima upravljao ili njemu podložni gentilni vladari, župani, nije poznato, ali to je prvi spomen procesa gradnje srednjovjekovnih utvrda, kojim je Bornina Hrvatska zagazila u novi političko-ekonomski poredak Europe.

Saksonac Gottschalk spomenuo je u svom djelu Trpimirovu rezidenciju koja se nalazila uz bojišnicu u Trpimirovu ratu s Grcima: *...Cum aenim Tripemirus rex Schlavorum, iret contra gentes Graecorum et patricium eorum et esset in ipso confinio futuri belli villa nostra...*⁵⁴ Kako sam ističe u poslanici nekom svom

⁴⁹ I. Petricioli, »Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima«, *Izdavanje Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split 1984., str. 221-225; isti, »Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka«, *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1990., str. 117.

⁵⁰ P. Skok, »Curtis«, *SHP*, N. S. II, Split–Knin 1928., str. 103-113; M. Ančić, »Od vladarske *curtis* do gradskog kotara. Bijaći i crkva sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća«, *SHP*, III. serija, sv. 26, Split 1999., str. 189-236.

učeniku, Gottschalk je dvije godine boravio na Trpimirovu dvoru, koji se nalazio negdje uz morsku obalu.⁵⁵ Taj se njegov boravak u rezidenciji hrvatskog vladara može poprilično dobro smjestiti u vrijeme od 846. od 848. godine.

Gottschalkov tekst djela *De Trina deitate* sa spomenom Trpimira

Trpimirova je vladarska rezidencija spomenuta i u njegovoj darovnici iz 852. godine, u kojoj se navodi: *Et ut singulis annis de omnibus nascentibus terrae ex curte nostra, quae Clusan dicitur, decimae inferantur in memoratam ecclesiam.*⁵⁶ Uočljiva je razlika naziva vladarske rezidencije Trpimirova doba, citirana u dva teksta, gdje se u jednom spominje *villa nostra* a u drugom *curte nostra*. Spomenuti *curtis* u dokumentu naziva se Clusa, podrazumijevajući pod tim imenom utvrdu Klis, koja je za čitave svoje povijesti strateški kontrolirala prilaz moru, antičkoj Saloni i gradu Splitu. Za razliku od Klisa, koji se naziva *curtis*, ime *villae* iz Gottschalkova teksta nije zabilježeno, pa bi se tu moglo raditi o nekom rezidencijalnom kompleksu na području Salone ili pak mjestu sasvim blizu Klisa, poput Rižinica, u kojima Trpimir želeći okajati grijeha podiže samo-

⁵¹ F. Rački, *op. cit.* (11), 4., str. 335.

⁵² Taj se proces naziva engleskim pojmom *encastellation*, u Njemačkoj *Ordensburgen*, u susjednoj Italiji *incastellamento*; F. Piuzei, »Identificazione delle strutture protofeudali dei castelli del Friuli (IX-XII secolo)«, *L'incastellamento nel Nord-est italiano. Quaderni del Museo archeologico medioevale di Attimis*, 2, Attimis (Udine) 1999., str. 15-42.

⁵³ F. Rački, *op. cit.* (11), str. 322. U Einhardovim *Analima franačkog kraljevstva* spominju se, s druge strane, arhitekti i zidari koje gradački patrijarh Fortunat šalje Ljudevitu Posavskom da mu utvrde kaštele, *...hortaretur eumque ad castella sua munienda artifices et murarios mittendo iuaret et ob hoc ad palatium ire iuberetur...*, iz čega se vidi da je Bornina protivnička strana, sklona Bizantu, slala tehničku pomoć svom savezniku Ljudevitu. Usp: *ibidem*, str. 325.

⁵⁴ L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Zagreb 1932., str. 8; D. M. Grmek, »Dva filozofa, Gottschalk i Hasdai Ibn Šaprut, o Hrvatima u vrijeme narodnih vladara«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, godište XX, br. 1-2 (39-40), Zagreb 1994., str. 435-448.

⁵⁵ *Ibidem*, 13, cf 27a.

⁵⁶ Trpimirova darovnica; usp. M. Kostrenčić, J. Stipišić i M. Šamšalović, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb 1967., str. 5.

stan i crkvu nakon okončanja rata, u vrijeme normalizacije odnosa s Romanima. Činjenica je da se pojmovi *villae* i *curtis* pojavljuju istovremeno sredinom IX. stoljeća u kontekstu formiranja feuda i vlastelinstva, premda se u njima može kriti i temeljna razlika. I jedan i drugi mogu biti vezana uz vladarsku rezidenciju, a oba su pojma prema Skoku potpuno izjednačena i znače kmetovsko selo, imanje sa servima i ancilama.⁵⁷ Skok vidi razliku između *villae* i *curtis* u tome što *villa* označuje selo, a *curtis* pojedinačno kmetovsko selište koje pripada jednom gospodaru. Uspoređujući sadržaj pojmova *curtis* i *villa* u IX. stoljeću, Beuc zapaža sličnost, ali i razliku. Prema njemu, oba su se izraza rabila za označivanje organizacijske forme poljoprivredne eksploatacije zemlje, ali *curtis* bi bio organiziran tako da su ga obrađivali *servi* i *ancillae*, a *villu servi* i slobodne osobe.⁵⁸ Pojam *curtis* u tom značenju nalazimo poslije, među brojnim primjerima iz XI. stoljeća, kada se spominje kraljevski *curtis* Rogova na obronku brda pokraj Biograda, ili *curtes* carskog protospatara i bana Stjepana *Uitula*, *Noua sella* i *Butina ues*, ali i brojni drugi vezani uz imena njihovih vlasnika, poput Vlkomira i Prede u Žrnovnici ili Tješena na Braču.⁵⁹ Pa ipak, u svjetlu novih istraživanja, *curte nostra*, *quae Clusan dicitur* spomenut u Trpimirovoj darovnici treba promotriti u potpuno drugom kontekstu, ne samo kao posjed nego i kao rezidencijalni sklop feudalnog vladara.⁶⁰

⁵⁷ P. Skok, *op. cit.* (50), str. 107.

⁵⁸ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985., 32.

⁵⁹ M. Kostrenčić, J. Stipišić i M. Šamšalović, *op. cit.* (56), među dokumentima spominju brojne posjede nazivajući ih *curtis*: Stjepan, ban i protospatar 1042.-44. g., daje samostanu sv. Krševana crkvu sv. Nikole, sv. Petra, sv. Stjepana pape, sv. Krševana, sv. Dimitrija i sv. Marije s ostalim svecima, koju oprema, osim inventarom, posjedima, i to: *...curtem in Insula (Uitula) cum ecclesia s. P(etri), curtis Noua sella, curtis Butina uiso. Hec omnia et cum ipsam ecclesiam...* (str. 76); Krešimir IV. god. 1060. daje samostanu sv. Ivana u Biogradu *curte Rogoua* kraj Biograda (str. 88 i 90); Družnik djed, uz pristanak kralja Krešimira IV., godine 1072. daje samostanu sv. Krševana *curtem in Berdam Sliunicus* (str. 129); god. 1070.-76. spominju se *curtis* *Cossyca in Crastani* (str. 148 i 150), *curte in Lessani* (str. 156); god. 1090. spominju se *curte in Sirnouniza* (str. 193), Tješenov *curtis Gomilie* na Braču (str. 194).

⁶⁰ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* II, Paris 1883., str. 589; 4. CORTIS, CURTIS, Regia, Aula, Palatium ipsum, incinctus Palatii. Ugutio: *A Cura haec Curtis, tis, pro districtu alicujus castris vel villae*; Apud Valentianas ann. 853. Adnunt. Carol, cap. 5: *Qualiter honeste et sine indigentia in Curte nostra, sicut antecessores nostri fecerunt, vivere possimus. Monumenta Germaniae historica* III, Hanover 1835., str. 423.

THE CHURCHES OF ST VITUS AT KLIS AND OF
ST MARY IN BLIZNA GORNJA

A Contribution to the Study of Royal pre-Romanesque Architecture
of the 9th Century

Radoslav Bužančić

The remains of churches that have been found and are discussed in the text can reliably be ascribed to the chapel of the long-sought Trpimir residence at Klis and the pre-Romanesque stratum of the church dedicated to the BVM at the cemetery of the village of Blizna Gornja in the Trogir hinterland.

The find of sculpture and texts written on the altar screens show that in both cases these were churches of members of the medieval ruling elite: the church in Blizna Gornja can be connected with the *župan* of the *županija* of Drid, and the chapel in Klis directly with the ruler of Croatia.

The existence of a medieval church at Klis is strongly supported by investigations of the walls, which showed that a large number of marble fragments of ecclesiastical stone architectural decoration from the 9th to the 12th century were incorporated into the building of the mosque. Among the fragments there are pilasters, plutei and the trabeation of an altar screen from the early Middle Ages, while the whole of the medieval material is built into the walls of the mosque above its floor level. In the western wall four marble fragments of architraves of an altar screen with parts of an inscription were found, one fragment of a marble architrave of a pluteus and a pilaster with the base of a pillar of the screen. All the fragments of this carving were made of Proconesian marble and were incorporated in such a way that the decorations and inscriptions were not to be seen. The fragments belonged to the septum and contain typical pre-Romanesque interlacing motifs, pretzels, and the parts of an inscription are carved on a ribbon of the trabeation of the altar screen below the characteristic hook decoration. Fragments of the trabeation contain parts of an inscription about a ruler that mentions the royal family, and on an architrave of the altar screen of the church in Klis that has been found, for the first time the title of queen is mentioned.

The parts of the altar screen found with interlacing ornamentation of the 9th century belong to a pilaster with interlacing and an architrave of the pluteus with interlacing ornamentation and four fragments of the architrave of the altar screen with parts of a royal inscription. The fragments contain wording with the royal formula: ORUM FILIU(S)..., MEA DOM(N)A S(C)LAVA REGINA...

Although these are detached pieces, it is very clear that they are part of a single inscription in which the wife of the ruler or king is mentioned. It is clear in this part of the text that the wife of the ruler is called *regina*, from which it can be concluded that her husband, the subject of the inscription, is a ruler who bears the title of *rex*. It is important to point out also that she is addressed as *domna*, and that analogously to this her husband must have been addressed as *dominus*.

From these titles, the votive inscription of the church in Klis might have belonged to a ruler of the middle of the 9th century, probably to Trpimir himself, the only ruler of that time who is mentioned together with the title of king, probably attained through victory in the war with the nation of the Greeks, as reported by the Saxon Gottschalk. And the fragment of the first part of the inscription contained this very title of the ruler (REX SCLAV)ORUM FILIU(S). This would be supported by the inscription in the Cividale Gospel, where Trpimir is signed as »domno Trepimiro«, and the title of his wife really could have been DOMNA SCLAVA REGINA, as this is read from the wording on the architrave of the altar screen.

As well as the described parts of the septum, during works on the renovation of the Church of St Vitus a slab with a relief was found built flat as a building stone in the annular wall of the tambour. This fragment of early medieval figural sculpture of Proconesian marble shows Christ in Glory. Preserved from the composition featuring the topic *Majestas Domini* in the Klis relief is the central figure of Christ in a mandorla and an angel on his right hand side. Christ is shown down to the waist, his right hand raised in blessing, while in the left hand he holds a scroll with the Gospels.

The relief from the Klis Church of St Vitus, though modest in its dimensions, might have belonged to the lintel of a portal of an early medieval church, although according to the mortise on the upper part it could equally well be supposed to have been a fragment of some stone furnishing that consisted of pillars and beams. The visual treatment of the relief of the linearly grooved surfaces that suggest folds of clothing, the manner of treatment of the figures with single incision of the features with expressive underlined eyes, the hatched curls of the hair and the particularly characteristic handling of the nose reveal the hand of the skilled mason who made the relief.

As for the origin of the relief of the church in Klis, the finding of the medieval royal church in the foundations of the Church of St Vitus and the confirmation of the existence of a fortified royal court at the site of Klis Fort are sufficient warrant that it originally came from Klis. From this it could well be hypothesised that the relief of Christ from the church in Klis belongs to a separate sculptural unit, directly related to this site.

Extensive archaeological and conservation-restoration excavations in 1999-2000 preceded the thoroughgoing renovation of the Church of St Mary in Blizna Gornja. Against expectations, the pre-Romanesque architecture of a ruler from the 9th century was found in them, belonging through their form among the few specimens of pre-Romanesque churches with external buttresses of semicircular cross-section. Like similar examples, the Church of St Saviour at the source of the Cetina and the church at Lopuska glava, Biskupija, by Knin, the Church of St Mary in Blizna had a forecourt in front of the main elevation. An external staircase led to the first floor, over which there was probably a tower, as in examples of similar churches with a westwork. In the forecourt of the church the lid of a Roman period sarcophagus used as a gravestone was found. The find of the sarcophagus lid and many fragments of stone sculptural decoration of the 9th century

in marble and limestone show that the Church of St Mary was richly endowed and equipped. One of the fragments contains the name and title of the donor: ...ANVS IV[panv]S, for which reason it is assumed to have belonged to an altar screen put up by a Croatian magnate, mostly likely a župan.

Numerous fragments of trabeation have been found, the beams of which were marble, while the arched tegurium was made of limestone. Fragments of marble plutei and pilasters of the altar screen, as well as pillars with capitals found around the church belong in their form to the sculptural art of the 9th century. Fragments found are enough for the reconstruction of the original appearance of the screen and for an understanding of the inscriptions in the field of the lower part of the gable and the architraves. The inscription is a typical intercession, in which the prayer is addressed to Our Lady and to St John the Baptist, asking for their intercession with Christ, for the salvation of his soul, and the following reading can be proposed:

...[pe]R I[nte]R COESSIONEM BEATE ET GLORIO[se matri]S D[e]I GE[netricis apud Christum satvat]OREm SCTAe Mariae] ET BEATI IO[hannis Baptistae] OP[vs] E[dificavit] pro animae suae[reme]DIO V[otum complevit] Prod]ANVS IV[ppanu]S.

According to the inscription on the septum the church would have been dedicated to St Mary like many of the churches of that time in the early of medieval Croatia, in Golubić, Ostrovica, Biskupija, Gradec, Pađeni and Lepuri. But the inscription relates it in a particular way via the intercession of Mary and John to Christ, to whom the intercession is addressed.

The permeation of the contents by the theme of the Madonna's intercession (i.e. the *Deisis*), typically Byzantine iconography on the one hand and the Sanctus written in the spirit of the revived Roman liturgy on the screens of churches in Trogir as well as the churches of the Croatian župans in the hinterland and on the islands suggest something of their specific political position in the second half of the 9th century at the border between the tradition of the East and the new influences coming from the West.

The question arises as to who the donor of the church of St Mary in Blizna Gornja was. Only the ending of the name and the beginning of the title in the letters IV[ppanu]S are in existence. From this it can be assumed that the church was put up by a župan, and his name, which ends with the letters...ANUS, might be Stephanus or, more likely, it was part of some Croatian name that is borne in the documents by the župans, like Branus or Prodanus.

According to the results of the most recent research, St Mar in Blizna is a votive church of a Croatian magnate put up in the middle of the 9th century on the remains of an ancient villa that was part of his estate.

Analysis of the architecture confirms this. The oldest archaeological stratum found at the site is the remainder of a wall of the later Roman period, probably from the 6th century, in front of the forecourt of the church. This stratum is insufficiently investigated, but it belonged to a building of much greater size than the pre-Romanesque Church of St Mary.

The early medieval stratum, of the 9th century, lays claim to the foundations

of the church, of a simple rectangular ground plan with semicircular buttresses, and the shallowly founded apse on the bedrock might be a building of later time. A very good state of preservation is exhibited by the walls of the pre-Romanesque building that bound the ground plan, the beginning of the staircase of the atrium, its western and southern doors, while in the interior of the atrium, in front of the façade of the church, a cylindrical sarcophagus lid has been found. The two-storey court, the chapel of the pre-Romanesque church and its undoubtedly funerary purpose in the ground floor part are known in the literature as westwork, and their finding at the site of Blizna Gornja suggests there was a very strong influence from the Carolingian court on the Croatian ruling and aristocratic stratum of the 9th century, to which, along with the actual rulers, it was primarily the župans that belonged. The Church of St Mary on the current graveyard of the village of Blizna Gornja was, then, the church of a magnate, who in his name has the ending *anus*, most probably Prodan (Prodanus?) or Bran (Branus?) rather than Stjepan (Stephanus), a župan of the županija of Drid of the middle of the 9th century, for at that time along with the titular functions of the Croatian župans their Slavic names were regularly given. This is a typical example of a private church (Eigenkirche), a new legal institution of the Frankish type, put up on the foundations of a renovated Roman period villa, the feudal property of the lord, who used it for ceremonial purposes, as well as a private funeral chapel for him and the members of his immediate family, and hence it was forbidden to bury members of the community at large in its vicinity.

Among the process that took hold of Europe in the post-Carolingian period an important place is occupied by the construction of fortified manors, which from the 9th to the 12th century totally changed the image of early medieval Europe. The Croatian ruler, who was at first directly subject to Aquileia, the Frankish ecclesiastical centre in Friuli, must have been directly impressed by the construction of the fortified estates of the marquisate of Friuli, for it was from here that Frankish missionaries arrived in Croatia. Its connection with Frankish church centre even after the abolition of the marquisate in 828 is shown by the pilgrimages of Croatian dukes and their families to the Benedictine monastery of Cividale during the whole of the 8th century. Einhard's *Annales* mentioned Borna's forts in Dalmatia, into which the duke retreated before the attack of Ljudevit Posavski. Trpimir's royal residence is mentioned in a deed of gift of his of 852. There is an obvious difference in the name of the ruler's residence of Trpimir's time, as mentioned in two texts: one mentions *villa nostra*, the other *curte nostra*. The mentioned *curtis* in the document is called Clusa, which implies the name of the fortress of Klis, which for the whole of its history was in strategic control of the approach to the sea, to ancient Salona and the city of Split. Unlike Klis, which is called a *curtis*, the name of the villa from the Gottschalk text is not recorded, and it might be to do with some residential complex in the Salona area, or perhaps some place very close to Klis, such as Rižnice, in which Trpimir, wishing to make contrition for his sins, built a monastery and church after the war, at the time of the normalisation of relations with the Romans. The fact is that the concepts of *villa* and *curtis* appear at the same time in the mid-9th century in the context of the formation of

feuds and manors, although there may be some fundamental difference concealed in them. One and the other may be related to the ruler's residence. The concept of *curtis* in this sense can be found afterwards, among many examples of the 11th century, when the king's *curtis* of Rogovi on the lower slopes of the hill by Biograd, or the *curtes* of the imperial *protospatar* and ban Stjepan *Uitula*, *Nova sella* and *Butina ues*, as well as many others related to the names of their owners, like that of Vlkomir and Preda in Žrnovnica or Tješén on Brač. Still, in the light of the new research, the *curte nostra, quae Clusan dicitur* mentioned in Trpimir's deed of gift should be looked at in a completely different context, not only as an estate but also as the residential complex of a feudal ruler.